

DIFERENȚIERI EUROPENE ALE TOLERANȚEI SOCIALE

Dumitru Sandu – Universitatea București

Studiul prezintă configurația toleranței sociale la nivelul Europei din ultimul deceniu al secolului al XX-lea. Atitudinile de non-discriminare și de relativism sau înțelegere contextuală sunt considerate dimensiuni fundamentale ale toleranței și sunt operaționalizate, cu date din „World Value Survey”, la nivelul a 25 de țări europene. Examinarea profilelor de toleranță ale țărilor respective pune în evidență importanța experiențelor religioase și politice pentru sociabilitatea de tip tolerant. Rezultă trei mari grupări formate din țările foste comuniste (cu intoleranță maximă), țările cu populație preponderent protestantă (de maximă toleranță) și cele cu populație preponderent catolică. Variația orientărilor de toleranță este dată în principal de caracteristici ale contextului de țară, contextului de status și ale orientărilor valorice personale. Componente diferite ale toleranței se află sub influența unor factori specifici. Studiul aduce specificări asupra relației dintre religiozitate și toleranță.

Cum se distribuie comportamentele de toleranță-intoleranță în Europa de după căderea zidului Berlinului? Care sunt liniile de forță care structurează câmpul social al toleranței la nivelul continentului? Sunt în principal economice, politice, religioase sau sociale? Mai este țara o unitate relevantă de analiză pentru toleranță dacă se controlează (se mențin la nivel constant) variabilele de status individual? Dar experimentele politice de tipul comunismului, au lăsat oare urme semnificative în comportamentele de toleranță-intoleranță? Aceasta este familia de întrebări asupra căreia îmi voi orienta analiza în continuare. Temeiul pentru constatări și concluzii îl voi căuta în răspunsurile pe care zeci de mii de persoane din Europa le-au dat la întrebări de sondaj în „World Value Survey” (WVS), în anii 1990-1997. Perspectiva este cea a toleranței „sociale”¹, a

fenomenului văzut din perspectiva persoanelor, segmentelor sociale și nu a instituțiilor care pot reduce sau induce toleranța/discriminarea.

Problematica toleranței este una fundamentală pentru societățile în schimbare, pentru momentele de reformă religioasă (Colas, 1998) politică sau economică, pentru șocurile pe care le aduce globalizarea. Trecerea de la modul eseistic la cel științific în abordarea temei este asociată, în bună măsură, cu extinderea dezbaterilor asupra capitalului social, asupra relației dintre încredere și toleranță (Putnam, 2000).

Dar, înainte de a discuta cu cifrele, este utilă o explorare în sfera conceptuală. Ce este toleranța?

Valorile definitorii ale toleranței

„Deși nu sunt de acord cu tine sau nu îmi place ceea ce faci, te accept. Am putea fi colegi sau vecini sau chiar rude.”

¹ Discriminarea și toleranța pot fi văzute și din perspectivă instituțională, legislativă, a mecanismelor formale care sporesc sau reduc șansele de discriminare. „Social” în sintagma „toleranță socială” nu se referă la un domeniu anume ci la o perspectivă care poate fi contrastată cu cea

instituțională. Asupra discriminării religioase, de gen, etnice, de vârstă etc. se pot aplica cu egală îndreptățire și utilitate, ambele perspective – socială și instituțională.

Acesta este un fapt elementar de toleranță sau mai exact o declarație de toleranță. Ea poate fi realmente temei de faptă sau simplă declarație de conveniență, reacție lingvistică de dezirabilitate socială în fața celui care se presupune că susține un astfel de punct de vedere. Dezacordul cu celălalt poate fi pe teme dintre cele mai diferite, de la religie, politică sau economie până la alegere maritală sau comportament sexual sau consum de droguri. Toleranța este nu numai acord de conviețuire sau acțiune împreună cu cei foarte diferiți de tine însuși dar și înțelegere pentru cei care acționează altfel decât tine, în baza altor credințe sau stiluri de viață.

În situație de dezacord sau diferență de puncte de vedere, reacțiile pot fi ordonate pe o scală de la „tendința de suprimare a celui care are alt comportament decât mine” la „sprijinirea celui cu care nu sunt de acord în pofida dezacordului”. În primul caz se chemă că intoleranța este maximă, de tip extremist, iar în cel de-al doilea caz a fost marcată situația de maximă toleranță, asociată cu generozitatea. Desigur, între cele două extreme sunt o serie de variante intermediare:

Toleranța „generoasă” de tipul „te ajut deși nu sunt de acord cu tine” este un fenomen relativ rar în plan social, asociată mai mult cu idealul kantian de

etică. Forma cea mai comună de toleranță este ce a bazată pe relativism :”avem credințe diferite dar amândoi avem dreptul la o credință”. „Indiferența” ca poziție intermediară între toleranță și intoleranță are un statut destul de ambiguu. Poate fi o formă de toleranță prin ideea de distanțare în raport cu implicațiile practice pe care le au diferențele. Dar poate fi și o formă mai subtilă de promovare a intoleranței în funcție de situație precum în cazul formelor de rasism „simbolic” sau „aversiv” sau „regresiv” (Bourhis, Gagnon, Moise, 1997:152-154). Ignorarea consecințelor dezaprobată este, la rândul ei, un gen de „no men’s land” între toleranță și intoleranță.

Spațiul comportamentelor de toleranță-intoleranță se structurează însă nu numai în funcție de tipul de reacție față de diferență sau de obiectul valorizat negativ ci și în funcție de natura percepției legată de diferențe (Figura 1). Perceperea diferențelor ca fiind esențiale este de natură să favorizeze forme extreme de intoleranță sau să ducă la adoptarea unor forme active, puternic structurate de toleranță. Toleranța moderată se asociază, probabil, cu perceperea diferențelor ca fiind de natura secundară, minimală și cu forme de acceptare pasivă a diferenței.

Tabelul 1. Polaritatea toleranță-intoleranță

„sau crezi ca și mine sau dispari” INTOLERANȚĂ DE TIP EXTREMIST	„nu suntem de acord și trebuie să trăim în lumi diferite” INTOLERANȚĂ DE IZOLARE	„ignoranță asupra consecințelor dezaprobată” ² (zona de incertitudine între toleranță și intoleranță)	nu mă interesează ceea ce crezi sau faci deși știu ca suntem diferiți” TOLERANȚĂ PRIN INDIFERENȚĂ	„nu sunt de acord cu tine dar putem avea fiecare credința noastră” TOLERANȚĂ RELATIVISTĂ	„te ajut deși nu sunt de acord cu tine” TOLERANȚĂ „GENEROASĂ”
--	---	---	--	---	--

² „nu poate fi categorisită drept toleranță noningerința ce rezultă din simpla ignoranță privitoare la producerea conduitei dezaprobată” (Horton, 2000:747)

Diferențele sunt percepute ca fiind	majore	intoleranță extremă (extremism)		toleranță "generoasă"	
	minore	intoleranță moderată		toleranță intensă prin acceptarea diferențelor majore	
Tip de atitudine față de referentul valorizat negativ		extremă	moderată	moderată	maximă
		respingere		acceptare	

Figura 1. Spațiul de atribute al comportamentelor de toleranță-intoleranță

În cele mai multe abordări, "toleranța" este înțeleasă ca „refuz, în situațiile în care există puterea refuzului, de a interzice sau de a interfera serios cu serii de conduite care sunt considerate criticabile” (Horton,1996:28) sau ca „opțiune deliberată a cuiva care posedă puterea și cunoașterea necesare de a nu interzice, împiedica sau stânjeni conduite pe care le dezaprobă” (Horton, 2000: 746-747). Puterea de a impune prejudecățile, de a acționa efectiv discriminatoriu, este cea care dă intensitatea intoleranței.

Măsurarea intoleranței, în societățile moderne, pune o serie întreagă de probleme în condițiile în care prejudecățile și discriminarea sunt din ce în ce mai bine mascate (Bourhis, Gagnon, Moise: 1997:152-154). Tratarea conjugată a toleranței și încrederii ar putea fi una dintre soluțiile de facilitarea unei mai bune înțelegeri pentru ambele fenomene. În prezent, sunt adoptate soluții diferite, între tratarea lor separată - considerând încrederea drept componentă a capitalului social iar toleranța fenomen corelat dar plasat în afara sferei capitalului social (Putnam, 2000) – și includerea lor în sfera aceluiași concept de capital social(Sandu, 1999:71). Încrederea este o așteptare pozitivă în legătură cu anumiți actori sociali sau cu anumite relații sociale.

Ea reprezintă o formă particulară de capital social, concept care „focalizează atenția asupra consecințelor pozitive ale sociabilității” (Portes,1998: 2) sau altfel spus, vizează „sociabilitatea productivă” (Sandu, 1999). Încrederea poate avea ca referent pe „celălalt generalizat”, asociații formale,grupuri de prietenie sau de interes, instituții etc. În măsura în care referentul îl constituie grupuri/roluri marginale sau valorizate negativ, în contextul unei societăți date, iar așteptarea pentru ego este minimal pozitivă –nu vor fi conflicte cu grupul îndeobște incriminat, țesutul social nu va fi afectat negativ prin acceptarea grupului stigmatizat etc.-atunci toleranța poate fi considerată ca specie a încrederii. Similar, intoleranța este așteptare negativă la adresa unui grup sau a unui rol social. Din această perspectivă ea apare ca neîncredere de tip refuz de acceptare a unui gen diferit de comportament de cel propriu sau a unor valori diferite de cele proprii. Acceptarea comportamentelor sau persoanelor valorizate negativ se face cu motivații foarte diferite . Poate fi rezultat al raționamentelor de utilitate („este folositor să accept ceea ce nu îmi place”), neutralitate („este bine să nu judec tot timpul pe ceilalți”) sau respect („toți oamenii sunt ființe autonome care trebuie respectate”) (Horton 2000: 748).

Considerarea toleranței ca formă particulară de încredere este validă în special pentru situațiile în care criteriul de toleranță este respectul.

Studiul de față, în conformitate cu opțiune teoretică anterior menționată, se va centra asupra descrierii pattern-urilor de toleranță macro-regională în Europa anilor 2000, dar și asupra integrării lor în contexte socio-culturale specifice. Corespunzător, toleranța nu va apărea ca o consecință a încrederii precum în unele studii recente (Persell, Green, Gurevich, 2001) ci ca variabila corelată, subsumată aceluiași concept de capital social. Soluția evită un răspuns artificial la întrebarea – care este factorul anterior în relația cauzală, încrederea sau toleranța? Ambele valori și fenomene de conștiință sunt rezultate ale socializării și foarte, probabil, „merg împreună”.

Măsurare și date

Datele folosite pentru analiză³ provin din sondajele realizate prin World Value Survey, valurile doi (1990-1993) și trei (1995-1997) și se referă la un grup de 25 țări europene. 10 dintre acestea sunt țări desprinse din fostul bloc comunist⁴. Selectarea unor date din valuri diferite de sondaj a fost dictată de faptul că nu toate țările comparate au fost implicate în valul trei. Pentru Marea Britanie am lucrat cu datele din valul doi pentru că cele din valul trei, deși disponibile în fișierul la care am avut acces, nu erau pe deplin comparabile cu restul țărilor, pe setul de întrebări de interes. Pentru România am

folosit cu prioritate setul de date 1993 produs de ICCV. La setul construit în 1997 de către Universitatea București-Catedra de Sociologie și ICCV, am apelat numai în scopuri comparative pentru relevarea dinamicii fenomenelor analizate dat fiind absența unor variabile necesare comparației transculturale în cadrul chestionarului românesc din 1997⁵. (Dacă în text nu se menționează altfel, setul de date folosit pentru România este cel din 1993).

Numărul total de persoane intervievate în cele 25 de țări este de 29533. Dacă se lucrează cu variabila de ponderare pentru a corecta deficiențele de structură în cadrul fiecărei țări, numărul de cazuri apare ca fiind egal cu 27136. Pentru a lucra cu un singur eșantion la nivelul Europei, format din cele 25 de eșantioane, am înmulțit variabila de ponderare originală (v236 din lista oficială de coduri WVS pentru bazele comune din valurile 1,2 și 3) cu raportul între ponderea populației țării în totalul de populație din cele 25 de țări și ponderea eșantionului de țară, în total persoane intervievate în cele 25 de țări. Prin ponderarea de acest ultim tip, volumul eșantionului european ajunge la 27166.

Toleranța este definită, în continuare ca model de interacțiune socială bazat pe valorizarea relativității și a egalității drepturilor de afirmare umană. Convingerea că nu există standarde pentru „bine” sau „rău” absolut, indiferent de context, că negocierea sau compromisul sunt de preferat fanatismului sau violenței, constituie expresii ale valorizării relativității în interacțiunile dintre oameni. Relativitatea nu este înțeleasă în sensul unei lipse de repere, de anarhie totală ci ca dependență a valorilor sociale în funcție

³ Accesul la setul de date mi-a fost asigurat de UK Data Archive, pentru proiectul 8926 „CompSCS Comparative approach of social capital structures”, prin intermediul Nuffield College, Oxford University.

⁴ Dintre țările care au făcut parte din fosta Uniune Sovietică am reținut în analiză numai Letonia, Lituania și Estonia, comparabile, în mai mare măsură, cu țările fost-comuniste din Europa Centrală, cel puțin prin procesele de integrare euro-atlantică în care sunt angajate.

⁵ Un al doilea set de date românești pentru valul doi al WVS a fost produs de către CIS. Am preferat varianta UB-ICCV dat fiind faptul că am putut controla precis (în calitate de coordonator, împreună cu Lucian Pop) metodologia de proiectare și realizare a eșantionului.

de context, ca pluralism valoric⁶. Este vorba de „toleranță ca înțelegere contextuală”. O astfel de înțelegere a vieții sociale reprezintă un model generalizat de raportare la lumea socială nu prin standarde absolute ci prin evaluări condiționale, prin efort empatic de înțelegere a celuilalt chiar dacă nu ești de acord cu el. Cel de-al doilea nucleu valoric al toleranței îl constituie „egalitatea drepturilor de afirmare/manifestare” pentru grupurile umane indiferent de statutul lor majoritar sau marginal-minoritar. Este sensul toleranței care vine pe linia iluminismului din secolul al XVIII-lea: „noțiunea că toate ființele umane sunt esențialmente la fel, în pofida convingerilor lor morale sau religioase, și că setul de credințe ale altor rase sau civilizații nu sunt inerent inferioare celor specifice creștinismului european” (Hamilton, 1996:23). Toleranța vine ca idee forță în cadrul triadei valorice „libertate, egalitate, fraternitate” promovate de Revoluția Franceză. Echivalența între principiul fraternității și conceptul de capital social a fost deja făcută (Putnam, 2000:351). Principiul toleranței nu își are, cred, originea în unul ci în toate cele trei principii: acceptarea celuilalt, diferit de mine, sau a actelor sale pe care le percep ca având o semnificație negativă, o pot face pentru că și el este liber ca și mine, suntem egal îndreptățiți

⁶ Karl Popper (1998:204-205) exprimă preferința pentru „pluralismul critic” în locul unui relativism „care izvorăște dintr-o toleranță laxă” și „duce la dominația violenței”. „Pluralismul critic este poziția prin care în interesul căutării adevărului orice teorie – cu cât mai multe teorii cu atât mai bine – trebuie să fie acceptată în competiția dintre teorii”. Relativismul social pe care îl are în vedere prezentul studiu subsumează ideea de pluralitate a punctelor de vedere și de competiție argumentată, neviolentă, dintre ele. Am adoptat totuși termenul de relativism având în vedere, în special, componenta de compromis sau de negociere, esențială pentru toleranța socială. Dependența de context și nevoia de negociere ar putea fi sugerată mai bine de „relativism social” decât de „pluralism”. În ultimă instanță nu termenii contează ci definirea lor precisă.

în credințele noastre și, în ultimă instanță, trebuie să fim solidari în numele a ceea ce ne unește, dincolo de diferențe. dar, așa cum menționam anterior, motivația toleranței poate fi foarte diferită – utilitate, neutralitate sau respect⁷.

Refuzul discriminării pe piața muncii sau în interacțiunile de vecinătate sau de muncă este o formă a acestei valorizări. Voi distinge, în consecință, între toleranța ca „înțelegere contextuală”, ca dimensiune preponderent atitudinală, și toleranța ca discriminare. Discriminarea presupune o intervenție bazată pe forță sau putere, menită să ducă la privarea altei persoane sau a altui grup de un drept sau de o recompensă, prin invocare unor criterii nespecifice, străine de natura activității pe care o afectează actul de discriminare.

Egalitatea indivizilor, a drepturilor lor fundamentale și relativismul sunt două dimensiuni puternic conectate. Cultura relativistă s-a dezvoltat în strânsă asociere cu promovarea ideologiilor democratice egalitariste dar și a individualismului (Caseta 1).

⁷ Acceptarea diferențelor negative în proximitate nu este toleranță dacă temeiul acceptării este lipsa de putere de a interfera cu ceea ce nu îți convine.

Casetă 1. Sursele toleranței ca relativism

Raymond Boudon (1999:293-312) preia teoria tocquevilliană a drumului implacabil al egalitarismului ca sursă majoră a culturii moderne relativiste: „societățile moderne sau cum le numește Tocqueville în limbajul său, <societățile democratice> sunt locuite de ceea ce el numește a fi <o pasiune generală și dominantă> pe care noi am numi-o mai degrabă o <valoare fundamentală, aceea a egalității>. Trebuie văzut în instalarea acestei valori mana Providenței, spune Tocqueville. Să traducem: această instalare este ireversibilă. Valoarea respectivă indică faptul că toate culturile sunt tratate ca egale. Dar cum indivizii au pe probleme dintre cele mai diferite, opinii diferite, și cum grupurile și culturile subscriu la valori variabile, nu se poate menține fidelitatea față de principiul egalității decât admitând că nu există nici adevăr, nici obiectivitate, în afara altor valori diferite de egalitate. Aceste alte valori trebuie considerate deci ca simple puncte de vedere. Altfel ar trebui admis că valorile unora sunt superioare față de cele ale altora. Or aceasta ar fi în contradicție cu principiul egalității.” (300-301). Pe scurt, concepția despre relativism ca derivat al dominării valorii de egalitate în viața socială este denumită de către Boudon „efectul Tocqueville”.

Tocqueville pune în relație această inovație morală a relativismului, fondat pe egalitarism, cu triumful demnității umane, a individului uman, dincolo de formele sale particulare de încarnare ca „persoană”. „Astfel, egalitatea a devenit o valoare fundamentală, <o pasiune generală și dominantă>, pur și simplu pentru că ea afirmă la modul codificat specific gândirii religioase, demnitatea omului în calitate de om, independent de competențele sale individuale, de caracteristicile și realizările sale. După Tocqueville, Simmel va susține o teză analogă: egalitarismul modern datorează succesul său modern a ceea ce el numește demnitate a omului ca om” (303-304).

O serie de procese social-istorice și politice au contribuit la afirmarea culturii relativiste, susține Boudon. Mișcarea socială denumită „political correctness” este o formă recentă de susținere a egalitarismului în contextul democrației. Ea exprimă „în manieră extremă revendicarea de demnitate extremă a tuturor indivizilor, tuturor grupurilor, culturilor și sub-culturilor. În același timp ea arată foarte bine că valoarea demnității egale pentru toți tinde să absoarbă celelalte valori. Susținătorii pentru <political correctness> insistă în mod particular pe respectarea acestei valori, dar aceasta este singura asupra căreia ei propun să se instituie un control public. Pentru restul, ei consideră că alegerea valorilor ține de de sfera privată” (307).

Ideologia sau cultul „comunitarismului” care se dezvoltă astăzi, susține Boudon, se înscrie în linia aceleiași culturi a relativismului: „De fapt, <comunitarismul> se fondează pe o concepție solipsistă a grupului, care, la rândul ei se legitimează prin principiul relativist după care <fiecare are adevărul său> și fiecărui grup îi corespund adevărul și valorile sale” (308).

Dezvoltarea facilă a sectelor religioase este considerată de către Boudon ca fiind o altă expresie a relativismului de sorginte egalitară.

Există însă, susține sociologul francez, și procese, factori de reacție la mișcarea generală în direcția relativismului „mai întâi că scepticismul și relativismul nu pot fi duse până la extrem fără a face imposibilă orice viață socială. Orice societate trebuie să cunoască un consens asupra unui ansamblu minim de valori.” (305) Ororile provocate de cel de-al doilea Război Mondial au generat consensul democratic ulterior iar tensiunile asociate cu războiul rece au dus la focalizarea pe modelul American de valori.

Elementele constitutive ale toleranței-intoleranței pot fi identificate în bună logică acționalistă. Ceea ce denumim îndeobște fenomene de toleranță acoperă plaja dintre definirea situației, alegerea obiectivelor și a mijloacelor de acțiune și desfășurarea propriu-zisă a acțiunii. Înțelegerea contextuală, relativistă, este modul tolerant specific pentru definirea

situației în confruntare cu diversitatea de persoane și modele culturale. Funcție de tipul de definire a situației – relativist sau absolutist, cu sau fără înțelegere și empatie – se adoptă mijloace de acțiune de tip negociere, ignorare sau intervenție violentă. Fanatismul sau dogmatismul este modul standard de definire absolutistă a situației, de abordare unidimensională a

realității, convertibil de obicei în acțiuni de tip violent. Tipurile de discriminare sunt funcție de natura drepturilor care sunt încălcate (politice, economice, religioase etc.) sau de natura criteriilor incorect folosite pentru limitarea drepturilor (discriminare etnică, de gen, rasială de vârstă etc.). În anatomia toleranței intră „tolerantul”, „obiectul tolerării” și „toleratul”. Ceea ce tolerez are valoare negativă pentru „tolerant”⁸. Acceptarea a ceea ce este diferit sau valorizat negativ se face în baza unui al patrulea element, respectiv factorul care justifică tolerarea: accept ceea ce nu îmi place în numele unei valori sau norme superioare în ierarhia mea de valori sau a celor din comunitatea căreia îi aparțin. Teama de a fi sancționat prin dezaprobarea comunității de apartenență poate fi o astfel de conformare la norma comunitară de acceptare a diversității/diferenței. După cum intoleranța poate fi tot o conformare la norma comunitară de a nu accepta „străinul” sau „marginalul”(Geremek, 1996).

Mecanismele de marginalizare, care au funcționat în evul mediu, fac foarte clare toate aceste componente de excludere socială în baza unor norme comunitare (Casetă 2).

Casetă 2 . Marginalitatea

„Termenul „marginalitate” își are originile într-o metaforă referitoare la noțiunea de spațiu . În Evul Mediu, însuși fenomenul de marginalitate este strâns legat de această noțiune. Spațiul este perceput în mod dihotomic: există „înăuntru” și „în afară”, „centrul” și „periferiile”; numai primul element al dihotomiei (reprezentând deja o judecată de valoare) întrunește caracteristicile pozitive, în deosebirile dintre diversele feluri de a trăi, definite plecând de la criteriul „spațiului”, „centrul” înseamnă o viață socială organizată, viață comunitară bazată pe solidaritatea familială și de grup; „marginea” înseamnă surghiuniții, răufăcătorii, contestatarii, ereticii, devianții. Dihotomia este prezentă și la o scară mai mare: cea a oicumenei creștine, de unde sunt excluși monștrii, sălbaticii, păgânii, oamenii de altă religie. La această scară cvasiuniversală, imaginea celor ce sunt „diferiți” se menține mereu în conștiința medievală (și cea mai bună dovadă o constituie literatura epocii), dar marginalizarea este, în principal, urmarea comportamentelor neconforme cu regulile de organizare a vieții cotidiene și cu obiceiurile unei colectivități (încălări ale normelor etice și juridice, nerespectarea modelelor de comportament și a sistemelor de valori admise). A te găsi „la marginea societății însemna tocmai: a fi alungat în afara spațiului social comunitar (exemple : izgoniții din orașe și sate, „zonele de infamie” și cartierele-ghetouri în orașe). Dar în ciuda dihotomiei, prezentă în mintea oamenilor, nu am putea afirma că se producea o adevărată rupere a legăturilor: granița dintre cei ce se supuneau la regulile vieții comunitare și cei ce le încălcau era adesea suplă fluctuantă.” (Geremek, 1996: 324)

⁸ “It is useful in this regard to mark two general features of liberal toleration. First, the object of toleration has negative value to the tolerator: one tolerates what one dislikes or disapproves of. What I tolerate, I need not mind-indeed I might want-that it cease to be. Second toleration is not in itself chosen as a good; one comes to it as the result of balancing competing considerations. One accedes to the continued existence of something one objects to either because its continued existence contributes to something else one values or because the costs of interfering with it are too high. Someone who exemplifies the virtue of toleration thus need not approve of, be interested in, or be willing to have much to do with the objects of her toleration. It is a laissez-faire virtue.” (Herman, 1996:61)

În Figura 1 și Tabelul 2 sunt prezentate măsurile operaționale ale toleranței utilizate în cadrul acestui studiu, în conformitate cu conceptualizările anterioare. Distincția conceptuală dintre intoleranță, la grupuri sau roluri de comportament deviant, și intoleranță la grupuri de status minoritar este una susținută din plin de datele empirice: variabilele definitorii pentru persoanele consumatoare de droguri, bolnave de SIDA, alcoolice, instabile emoțional sau cu statut de infractor, au saturații maxime

în primul factor (cu valoare proprie de 39%);intoleranța față de grupuri rasiale, etnice și de imigrare apare în cadrul celui de-al doilea factor independent (cu valoare proprie de 15%).

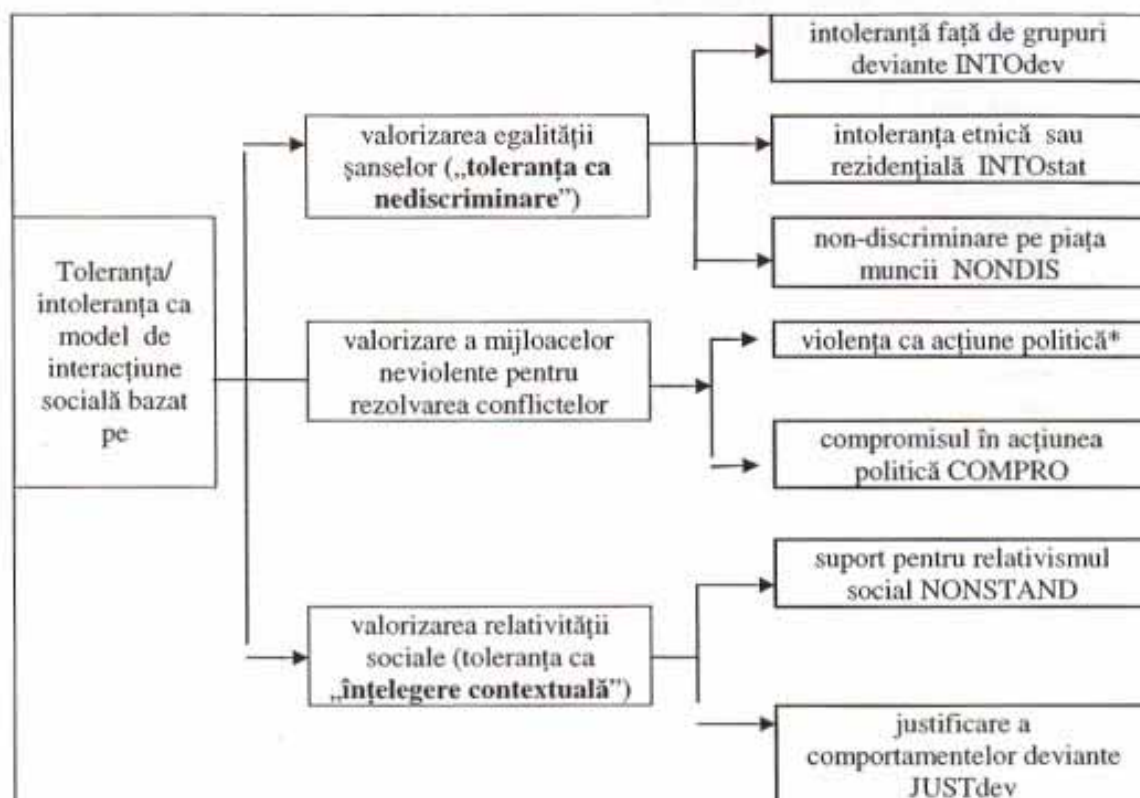

Figura 2. Dimensiuni și indicatori pentru măsurarea toleranței/intoleranței sociale

(*Variabilă neinclusă în analiza cluster dat fiind numărul redus de țări în care a fost măsurată prin sondaj)

Separarea între cele două categorii de variabile și atunci când analiza se face țară cu țară, se înregistrează pentru 23 dintre cele 25 de țări selectate. Excepțiile sunt date de sondajele din Estonia și Germania (fostă „Democrată”).

Numai în aceste cazuri apar trei factori referitori la intoleranța față de grupurile etnice/de imigranți, față de minorități sexuale (homosexuali) și față de persoanele consumatoare de droguri sau alcool ⁹.

⁹ În cazul țărilor cu grupare bifactorială a indicatorilor, ordinea factorilor (dată de valoarea lor proprie) diferă. Toate aceste variații de pondere a factorilor sau chiar de număr de factori sunt semne pentru configurații sociale diferite ale intoleranței de la țară la țară.

Tabelul 2. Variabile folosite pentru analiză

Variabilă	Descriere
intoleranță față de grupuri deviate INTOdev	Indice de numărare a categoriilor de persoane pe care interviuevatul nu i-ar dori ca vecini, din seria infractorilor, alcoolicilor, bolnavilor de SIDA, consumatorilor de droguri și instabililor emoțional.
justificare a comportamentelor deviate JUSTdev	Medie simplă a trei variabile de măsurare a reacției de dezacord / acord, pe scale de 11 puncte (de la -1, -0.80, -0.60.....0... 0.80, 1) cu afirmațiile că homosexualitatea, prostituția și divorțul „nu sunt niciodată justificabile” (-1) față de „sunt totdeauna justificabile” (1).
intoleranța etnică etnice sau rezidențială INTOstat	Indice de numărare a categoriilor de persoane pe care interviuevatul nu i-ar dori ca vecini, din seria persoanelor de altă rasă și a musulmanilor (sau echivalent)
non-discriminare pe piața muncii NONdis	medie simplă a scorurilor care măsoară (pe scale de la -1, 0, la 1) acordul cu afirmații referitoare la refuzul discriminării între bărbați și femei, vârstnici și restul populației și localnici versus imigranți
suport pentru relativismul valoric NONstand	Scală de trei puncte (V178) prin recodificarea variantelor de acord cu afirmațiile : „există reguli absolut clare despre ceea ce este bine și ceea ce este rău. Acestea se aplică oricui, oriunde” (-1); „nu pot exista reguli clare pentru ceea ce este bine și ceea ce este rău. Ceea ce este bun sau rău depinde în întregime de context” (0) ; dezacordul cu ambele formulări extreme, anterioare a fost notat cu 1. Decizia a fost luată după intersectarea noii variabile astfel scalate cu alte măsuri clare ale toleranței. ¹⁰
Acceptarea libertății de GENlib	S-a cerut subiecților acordul cu:a) opțiunea unora dintre femei de a îngriji de copil ca părinte singur pentru ca nu vor să se căsătorească ;b) afirmația ca „indivizii trebuie să aibă șansa de a se bucura pe deplin de libertate sexuală, fără restricții”. Indicele de numărare construit va avea valoare 2 pentru acord cu ambele afirmații, 1 dacă este susținută numai una dintre afirmații și 0 dacă ambele sunt refuzate.
Indice sintetic al discriminării DISCRIM	Scor factorial definit în principal prin INTOstat, INTOdev și NONDISC (Tabelul 3)
Orientare relativistă INTELEG	Scor factorial definit în principal prin NONSTAND, GENlib, JUSTdev (Tabelul 3).
Orientare spre prietenie FRIEND	Scală de cinci puncte indicând gradul de importanță pe care îl au prietenii în viața celui interviuevat (1 foarte importanți, 0,5 importanți, -0,5 nu prea importanți, -1 total neimportanți; cu 0 au fost codificate non-raspunsurile)
Încredere generalizată TGENERAL	Acord cu afirmația că „se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni” (1) versus „este bine să fii prudent în relațiile cu ceilalți” (-1). Cu 0 au fost notate non-raspunsurile.
Calitatea de membru în asociații ASSOCIAT	Număr de asociații în care persoana este membru. Indicele ia valori de la 0 la 9. În varianta chestionarului aplicată în România (1993), nu apar „organizațiile de caritate” dar sunt în plus față de alte țări europene, „asociațiile agricole familiale”.
Religiozitate RELIGAT	Indice de numărare pentru : consideră religia ca importantă sau foarte importantă (1 sau 2 la V9), se consideră a fi o persoană religioasă (1 at

¹⁰ Două dintre țările selectate pentru analiză- republica Cehă și Slovacia – nu au aplicat întrebarea respectivă. Pentru a le menține în setul de lucru am adoptat următorul procedeu de atribuire: am calculat un scor factorial pe total eșantion european cu variabilele INTOdev, INTOstat, JUSTdev, NONDIS și COMPRO; am determinat coeficienții de regresie a variabilei NONstand asupra noului scor factorial; cu ajutorul respectivelor coeficienți și a scorului factorial am estimat valorile așteptate ale variabilei NONstand pentru subiecții interviuevați din cele două țări. Similar am procedat și pentru construirea variabilei NONstand pentru setul de date produs în sondajul românesc din 1997 (varianta Universitatea Bucuresti-CCV).

	VI82), crede în Dumnezeu (VI83), crede în viața de după moarte (v184), crede în suflet (VI85), în diavol (VI86), în iad (VI87), în rai (VI88), în păcat (VI89) și află întărire sufletească în religie (1 la VI91).Indicele are amplitudine între 0 și 10.
Orientare individualistă INDIVID	Medie a trei scale de câte 11 puncte (recodificate astfel încât să varieze de la -1, -0.80, -0.60.....0... 0.80, 1), indicând suportul pentru proprietatea privată versus cea de stat (VI26),responsabilitatea individuală versus etatism (VI27) și preferința pentru strategiile bazate pe competiție opuse celor care evită competiția (VI28). Prin modul de construcție, indicele are și semnificație de orientare liberală.
Atitudine favorabilă schimbării CHANGE	Medie a două scale de câte 11 puncte (recodificate astfel încât să varieze de la -1, -0.80, -0.60.....0... 0.80, 1) indicând că este de preferat „să acționezi curajos” versus „cu prudență” (VI31) și că „noile idei sunt mai bune” prin opoziție cu cei care cred că „ideile care au trecut testul timpului sunt în general mai bune” (VI32).

De asemenea, ipoteza unei diferențieri între toleranța centrată pe relativitatea valorilor și toleranța asociată în principal cu valorizarea egalității, este susținută prin evidențe empirice (Tabel 3).

Tabelul 3. Analiza factorială a variabilelor folosite pentru măsurarea toleranței

	Factori și saturații		Comunalități
	Discriminare DISCRIM	Orientare relativistă INTELEG	
intoleranța etnică etnice sau rezidențială INTOstat	0,79	0,07	0,62
intoleranță față de grupuri deviate INTOdev	0,78	-0,16	0,64
non-discriminare pe piața muncii NONDISC	-0,62	0,21	0,42
suport pentru relativismul valoric NONstand	0,06	0,71	0,50
Acceptarea libertății de GENlib	-0,14	0,66	0,45
justificare a comportamentelor deviate JUSTdev	-0,41	0,62	0,55
Valori proprii ale factorilor	35,700	17,400	

Extragere a factorilor prin PCA și rotire prin VARIMAX. KMO=0,71. N=24764

Cele două dimensiuni ale toleranței – non-discriminare și orientarea relativistă – sunt asociate pozitiv. Faptul indică existența unei dimensiuni latente unice a toleranței¹¹.

Fenomenul are însă două forme specifice de manifestare, între comportamentele de non-discriminare și orientările de înțelegere relativistă a situațiilor există însă situații de

neconcordanță. Persoane care pot părea înțelegătoare, tolerante la nivelul discursului pot manifesta, în situații concrete comportamente de discriminare. Tendințial însă, non-discriminare și înțelegerea contextuală merg împreună. Pe ansamblu, indicatorii de maximă relevanță pentru toleranță sunt cei referitori la intoleranța de status și cea în raport cu comportamentele deviate/presupus deviate.

În fine, în legătură cu discutata relație dintre toleranță și capital social, este de notat faptul că, încrederea generalizată este asociată în special cu non-discriminare, principala dimensiune

¹¹ Dacă după extragerea factorilor cu PCA se face rotirea cu OBLIMIN, configurația factorilor apare ca fiind similară, cu cea din Tabel 3 cu diferența că primul factor se definește ca non-discriminare. Corelația între non-discriminare și orientarea relativistă este pozitivă, de 0,25.

a toleranței. Propensiunea spre comportamente de sociabilitate se impune (Tabel 4) ca fiind o dimensiune specifică a capitalului social, definită prin non-discriminare, încredere generalizată, asociere și valorizare a prieteniei. Persoanele care sunt membre în mai multe asociații și valorizează prietenia sunt, în același timp, caracterizate prin orientare nediscriminatorie și prin tendința de a acorda încredere semenilor.

Fără a fi o probă hotărâtoare, analiza empirică nu infirmă ipoteza toleranței ca indicator definitoriu al capitalului social. Sunt sugerate nuanțări în sensul considerării non-discriminării ca măsură relevantă în special pentru sociabilitatea pozitivă la nivel comportamental. Relativismul social apare ca dimensiune separată a capitalului social, semnificativă pentru fațeta atitudinală a sociabilității productive.

Tabelul 4. Analiza factorială a toleranței, încrederii generalizate și asocierii

	Factori și saturații		Comunalități
	sociabilitate productivă comportamentală	sociabilitate productivă ideatică	
Discriminare DISCRIM	-,694	,155	,505
Încredere generalizată TGENERAL	,642	,001	,412
Implicare în asociații ASSOCIAT	,572	,075	,333
Orientare spre prietenie FRIENDS	,535	,228	,338
Toleranță contextuală INTELEG	,025	,967	,936
Valori proprii ale factorilor	30,41	20,01	

Extragere a factorilor prin PCA și rotire prin VARIMAX. KMO=0,63. N=24231

Structuri regionale de toleranță-intoleranță

Gruparea celor 25 de țări europene în funcție de gradul de similitudine a profilelor lor de toleranță pune în evidență existența unui număr mare de pattern-uri.

Una dintre grupările cel mai puternic structurate este cea formată majoritar din țări catolice – Italia, Austria, Portugalia, Irlanda, Franța și Belgia. Singura țară necatolică în grupă este Marea Britanie. Aceasta apare însă în grupa respectivă în special datorită similitudinii puternice de pattern în raport cu Republica Irlanda. Comunitatea de limbă și interacțiunea istorică par să fie, în cazul respectiv, mai importante decât diferențele religioase în generarea pattern-urilor de toleranță. În cadrul grupei țărilor catolice apar

subgrupe distincte formate din Franța-Belgia și Italia-Austria-Portugalia.

Țările protestante se constituie, de asemenea, ca o macrogrupare specifică, formată din două subgrupe : Germania (ex)Federală–Germania (ex)Democrată-Olanda –Elveția și Norvegia-Suedia-Danemarca. Prezența Spaniei alături de țările din grupa protestantă este greu de explicat, fiind sau rezultat al unei situații de excepție, fie un efect de slabă măsurare, a fenomenului.

Țările fost comuniste apar în trei grupări distincte: țările baltice, Ungaria-Polonia-Romania și Republica Cehă-Slovacia-Bulgaria. Slovenia, singura din fostul stat iugoslav, se aseamănă ca profil mai mult cu țările baltice.

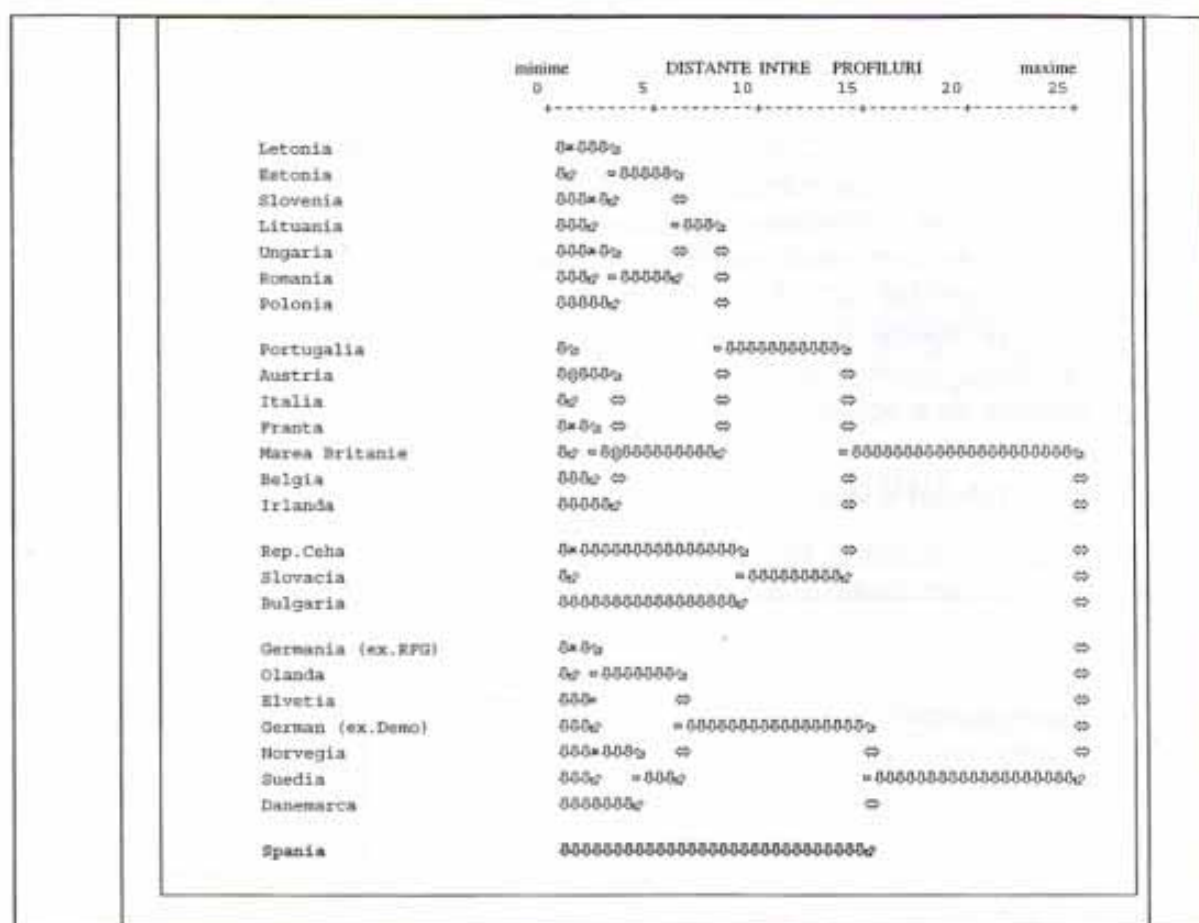

Figura 3. Dendrograma distanțelor între profilurile de toleranță pentru 25 țări europene

Cluster prin metoda celui mai depărtat vecin, cu măsurarea diferențelor de profil prin distanțe euclidiene la pătrat. Profilurile sunt date de mediile de țară ale indicilor INTOstat, INTOdev, NONDISC, RELATIV, GENlib și JUSTdev, standardizate cu scorul z, datele pentru România sunt cele din setul 1993. Dacă se face rularea cu datele care provin din sondajul românesc din 1997, atunci configurația dendrogramei se menține, cu o singură modificare: profilul românesc înregistrează maximă similitudine în raport cu cel al Poloniei și nu cu cel al Ungariei.

Faptul că țări apropiate teritorial, cu similarități de religie și limbă apar, tendențial, în cadrul acelorași grupe, are o dublă semnificație, metodologică și de conținut. Metodologic rezultă că indicatorii folosiți pentru măsurare sunt valizi iar metoda de agregare adecvată datelor. Pe linie de conținut, este de notat că similaritățile religioase, comuniunea de limbă și proximitatea teritorială sunt factori care favorizează orientări comune în structurarea capitalului social, a toleranței în mod particular. Țările baltice, țările scandinave, cele două Germanii, Cehia și Slovacia sunt cele mai bune exemple în acest sens.

Valorile de toleranță maximă tind să fie concentrate majoritar în țările protestante, în special în Suedia, Elveția și Olanda (Tabel A.1.). Predispoziția pentru compromis și negociere apare în special în Suedia și Germania. Țările catolice se află mai aproape de media indicilor de toleranță.

În genere, intoleranța pare să fie maximă în fostele țări comuniste, cu excepția Sloveniei (cea mai dezvoltată din punct de vedere economic dintre acestea).

Intoleranța la grupările cu status deviant/presupus deviant pare să fie de nivel ridicat în țările fost comuniste cu excepția Bulgariei. Intoleranța maximă la

grupările minoritare și de imigranți înregistrează valori maxime în cazul Cehiei, Slovaciei și României.

Pe ansamblul țărilor fost-comuniste, atitudinile discriminatorii cele mai intense apar în cazul Slovaciei, României, Lituaniei și Cehiei. Intoleranța de tip absolutism, refuz al judecăților sociale de tip contextual-relativist apare cu indici de nivel maxim pentru Bulgaria și Polonia.

Între țările europene care nu au trăit experiența comunistă, valorile maxime de intoleranță sunt punctuale, relativ izolate (din perspectiva celor șase indicatori de bază folosiți pentru analiză -

Tabelul A 2). În seria respectivă, intoleranța maximă, deși sub media europeană, se înregistrează în Irlanda, Belgia și Marea Britanie.

Profilul Spaniei se individualizează prin toleranță foarte mare în legătură cu viața de familie și sexuală. În țările catolice este puternic respins modelul femeii care acceptă să aibă un copil dar nu vrea să se căsătorească. Procentul de eșantion care acceptă un astfel de model variază între 23% (Irlanda) și 40% (Italia și Portugalia). Spania manifestă o toleranță neobișnuit de mare, cu un procent de 75%. Înregistrarea nu este conjuncturală pentru că apare, de asemenea, de nivel ridicat (65%) pentru valul anterior (doi) de sondaj (Inglehart et al, 1998)

Configurația de toleranță a Europei de sfârșit de mileniu a fost una în mișcare, cu restructurări puternice în special în zona fostelor țări comuniste, acolo unde schimbările au fost de maximă amploare în plan politic, social și economic.

Neacceptarea unui imigrant (în sensul de imigrant din străinătate) ca vecin este un semn de intoleranță socială. Surprinzător, cele mai ridicate ponderi de distanțare față de imigranți apar în țări fost socialiste cu număr relativ redus de imigranți (Cehia, Slovacia, Lituania, România și Ungaria). Foarte probabil,

constatarea indică un nivel ridicat de tradiționalism în aceste societăți și o relativ redusă experiență de democrație și nu o deficiență de măsurare.

Categoria de populație față de care se exprimă cel mai ridicat procent de refuzuri, de neacceptare ca vecin, este cea a consumatorilor de droguri. În țările baltice, Ungaria, Cehia și Slovacia acest refuz atinge cote maxime, de 80% sau peste 80% dintre respondenți. Dar și procentele minime sunt de nivel foarte ridicat (44% în Franța, 48% în Germania Federală, 49% în Elveția).

Afirmarea unei distanțe sociale maxime față de alcoolici se înregistrează în Polonia (79%), România (79%), Slovenia (79%), Austria (60%) și Franța (50%).

O grupare restrânsă de țări afirmă refuzul maxim față de extremiști - Germania Federală (70%), Germania de Est (71%) și Elveția (61%).

Numai în cazul Bulgariei se manifestă respingerea față de infractori ca fiind cu cel mai pronunțat profil.

Greu de spus de unde provin definițiile sociale ale categoriilor care primesc cele mai puternice refuzuri pentru diferite grupări de țări. Foarte probabil că în ecuația subtilă a etichetărilor și respingerilor joacă intensitatea fenomenului incriminat, noutatea sa și experiențele istorice ale țării de referință. Consumul de droguri este, probabil, o inovație socială pentru multe dintre fostele țări socialiste și are, în consecință, o mai mare vizibilitate socială. Respingerea extremismului în Germania poate fi legată atât de intensitatea activității grupărilor extremiste aici, de fermitatea legislației în a le respinge, cât și de experiențele istorice ale țării și sensibilitatea crescută a populației la riscul unor fenomene de tipul respectiv. Creșterea alcoolismului după 1989 în țări precum România, Polonia și Slovenia ar

putea fi temeiul opiniilor exprimate de intervievații din aceste țări.

Intoleranța rasială exprimată prin refuzul de a avea vecini de altă rasă pare să fie maximă în fostele țări comuniste din Europa Centrală și în România (Slovacia 36%, Cehia 29%, România 28%, Ungaria 23% și Polonia 20%)¹². Prezența și mobilitatea romilor în regiune sau dezghețul vechilor rivalități etnice din spațiul fostului imperiu austro-ungar ar putea fi factorii responsabili pentru o astfel de înregistrare.

Variațiile de nivel sunt considerabile, de la un val la altul, pentru multe dintre țările analizate. Slovenia, spre exemplu, înregistra, la sondajul din anul doi, una dintre cele mai ridicate rate de intoleranță etnică și rezidențială. Era momentul desprinderii din Federația iugoslavă. Ulterior, după 1995, are un scor de discriminare redus la aproape jumătate. Procesul a fost similar ca intensitate a reducerii tendințelor discriminatorii în cazul Bulgariei. În fapt, majoritatea fostelor țări comuniste au manifestat un declin al orientărilor discriminatorii între valorile doi și trei de sondaj (Tabel A.3.). Reduceri consistente ale tendințelor discriminatorii se constată și în țări vestice precum Marea Britanie, Germania, Suedia și Spania. Un anume spor de intoleranță, în perioada anilor 1990-1998, pare să fi fost în țări precum Danemarca, Irlanda și Norvegia. Peisajul european este marcat însă nu numai de schimbări ci și de nuclee de stabilitate. Suedia, spre exemplu, este un exemplu de țară cu nivel constant ridicat al toleranței pe piața muncii. Tot în spațiul scandinav este de remarcat stabilitatea ridicată a Danemarcei ca pol de interpretare tolerantă a grilelor de valori. În spațiul toleranței față de comportamentele sexual-

familiale am menționat deja stabilitatea Spaniei la un nivel ridicat.

Surse ale intoleranței/toleranței

Profilul de țară, profilul de status și credințele sau trăirile personale sunt principalele categorii de factori care este de așteptat să influențeze toleranța. Ce contează mai mult, caracteristicile sociale, economice și culturale ale țării în care trăiești sau educația-vârsta-ocupația-apartenența religioasă sau gradul de modernitate individuală-religiozitate-satisfacție față de venituri-identificare cu propria localitate? Toleranța fiind o valoare ar fi de așteptat, probabil, ca fenomenele de contaminare valorică să aibă un rol esențial. Rămâne de văzut dacă probele empirice susțin o astfel de așteptare și dacă toate fațetele toleranței se supun aceluiași regularități cauzale. În plus, toleranța fiind parte a unei culturi a deschiderii, variabilele personale, de status, ar fi de așteptat să conteze mai mult decât cele de țară, în determinarea orientărilor referitoare la discriminare și relativism ca viziune asupra lumii.

Fiecare dintre cele trei categorii de factori adaugă contribuția proprie, semnificativă, la explicarea fenomenelor de toleranță. Din „discuția” cu datele rezultă însă că pentru aspecte diferite ale toleranței, contribuțiile explicative sunt diferite. Profilul cultural al individului este cel mai slab predictor al toleranței, indiferent de forma în care aceasta este măsurată¹³. Constatarea contravine așteptării anterior formulate. Explicarea neconcordanței ar putea fi legată de nivelul redus de operaționalizarea a profilului cultural. Este foarte probabil că în afara de modernitate individuală, religiozitate și orientare localistă mai sunt

¹² De comparat cu valorile extrem de reduse ale intoleranței rasiale pentru țări precum Germania 2%, Suedia 3%, Irlanda 6%, Olanda 6% etc.

¹³ Toate evaluările în legătură cu contribuția celor trei categorii de variabile explicative se fac în funcție de coeficientii R^2 change prezentați în Tabel 5, Tabel 6.

și alte variabile relevante pentru orientările culturale ale persoanei. În condițiile unei măsurări relativ slabe a dimensiunilor subiectiv-culturale este probabil că pachetul variabilelor de status preia în bună măsură și efectele componentelor subiectiv-culturale.

Discriminarea și viziunea relativist-pluralistă asupra lumii au profiluri cauzale diferite. Afirmarea comportamentelor de tip discriminatoriu se află în principal sub influența condițiilor de țară, a nivelurilor de dezvoltare a societății naționale, pattern-ului de urbanizare dar și a configurației ideologico-religioase a țării. În schimb, viziunea asupra modelelor dominante de interacțiune socială dezirabilă – marcată de mai mult sau mai puțin relativism sau pluralism – este dominată de profilul de status. Altfel spus, oamenii tind să se poarte mai mult sau mai puțin discriminatoriu funcție de modele culturale ale țării în care trăiesc, derivate la rândul lor din condiționări religioase, urbanistice, de grad de dezvoltare economică, de experiență politică recentă etc. În schimb, viziunea lor în legătură cu modele fundamentale de interacțiune socială este dependentă în principal de poziția personală în spațiul social, și nu de profilul de țară.

Profilul de țară și de comunitate

Gradul de toleranță comportamentală, măsurată prin non-discriminare, este mai mare în țările mai dezvoltate din punct de vedere economic, ținând sub control celelalte caracteristici ale profilului de țară. Situația economică a țării de domiciliu contează mai mult pentru comportamentele decât pentru atitudinile de toleranță. Nu este exclus ca regularitatea să apară și ca urmare a unei mai slabe măsurări a dimensiunii evaluativ-discursive a toleranței. Deși de reținut, ipoteza nu este foarte probabilă. Dacă relativismul valoric înregistrat ar fi rezultat al unei slabe măsurări, atunci ar fi

greu de explicat numărul relativ mare de asocieri semnificative și cu sens din punct de vedere sociologic între respectiva variabilă și predictorii de status sau de natură culturală.

Discriminarea și orientările de tip exclusivist-monocentric sunt mai frecvente în fostele țări comuniste și mai reduse ca intensitate în țările cu populație preponderent protestantă.¹⁴ Mediilor de tip modern, cu pondere mare de populație urbană, grad ridicat de concentrare a populației în localități mari, și cu rate de fertilitate de nivel redus, le sunt specifice respingerea discriminării și susținere filoSofiilor de viață de tip pluralist-relativist. Localităților rurale de dimensiuni reduse, cu niveluri ridicate de fertilitate și, implicit, tradiționalism, le sunt caracteristice orientările marcate spre discriminare și exclusivism.

Intensitatea schimbărilor economice, de tipul creștere a produsului intern brut, nu pare să aibă o influență clară, stabilă. Intoleranța pare să se reducă în țările care au înregistrat creșteri economice substanțiale în perioada 1990-1999 (Tabel 5). Chiar dacă nu foarte clară și foarte stabilă, o astfel de tendință este de notat pentru că pune în evidență caracterul fragil (Tarrow, 1996) al teoriilor fataliste în domeniul capitalului social (Putnam, 2001; Fukuyama 1995). Separarea între „societăți cu capital social ridicat”, de tipul Japoniei sau al Germaniei și „societăți de tip familist”, cu nivel redus al capitalului social, precum Franța, Italia, China sau Coreea de Sud (Fukuyama,

¹⁴ Relația dintre înțelegerea de tip tolerant și apartenența la fostul grup de țări comuniste este una relativ instabilă. În cadrul modelului I, numai cu setul de variabile referitor la profilul de țară și de comunitate, relația respectivă apare ca fiind de sens pozitiv, indicând o mai mare deschidere spre relativism în fostele țări comuniste, dacă se țin sub control celelalte caracteristici ale profilului de țară. Dacă se introduc în model și variabilele de status, sensul relației se schimbă și înțelegerea de tip tolerant-relativist apare ca fiind mai redusă în fostele țări comuniste.

1995:12) pare să fie chestionabilă dacă privești mai atent la tabloul european. Desigur, capitalul social la care se referă Fukuyama este în principal cel dat de încredere. Indiferent de modul de conceptualizare, toleranța este semnificativ asociată cu încrederea¹⁵. Nivelurilor ridicate de toleranță le corespund valori ridicate ale încrederii. Or, toleranța, ca variabilă asociată cu încrederea, este puternic dependentă de variabile economice, sociale și culturale la nivel de țară, de indicatori ai dinamicii economice. Tabloul rezultat din analiza celor 25 de țări europene indică o structurare a capitalului social pe linii mult mai fine decât cele date de polaritatea etatism-familism.

Surprinzător, înțelegerea de tip tolerant pare să fie erodată în condiții de creștere economică (Tabel 6). Cazurile tipice de creștere economică însoțite de valori reduse ale viziunilor relativist-pluraliste sunt cele ale Irlandei, Norvegiei, Poloniei și Austriei. La polul opus sunt de notat Letonia și Estonia, marcate de declin economic, dar cu valori ale toleranței evaluative apropiate de media europeană. Greu de explicat această relație negativă între creșterea economică și toleranța discursivă, la nivel de evaluări de tip pluralist/relativist. Cum să interpretezi constatarea că dezvoltarea economică a unei țări reduce intoleranța dar sporește frecvența persoanelor care abordează lumea la modul nerelativist, relativ dogmatic? Cum constatarea nu pare să decurgă din deficiențe de măsurare și cum datele disponibile nu permit elucidări, o notăm în seria celor care își așteaptă un răspuns.

Mărimea demografică a țării de rezidență nu influențează semnificativ deschiderile culturale de tipul toleranței.

Profilul de status. Filozofia socială difuză, referitoare la deschiderea socială și implicit, la toleranță, este în principal sub controlul situației de status. Ceea ce este omul, poziția sa în spațiul demografic, profesional, material sau cultural, contează foarte mult. O anume „tiranie” a vârstei se înregistrează în domeniul concepțiilor sociale despre interacțiunea socială. Persoanele vârstnice sunt mai înclinate spre respingerea relativismului și a pluralismului social (desigur, sub condiție de caeteris paribus).

Atitudinal și comportamental, toleranța este mai mare pentru tinerii cu nivel ridicat de educație și calificare profesională, ocupați în sectoare neagricole, de religie ortodoxă.

Bărbații tind să adopte atitudinile discriminatorii mai mult decât femeile. Filosofia lor de interacțiune socială este, mai mult decât în cazul femeilor, bazată pe lipsă de flexibilitate și de relativitate.

Statutul ocupațional contează mai mult în determinarea comportamentelor de discriminare decât a atitudinilor de înțelegere contextuală, relativistă. A fi agricultor sau muncitor necalificat are un impact mai mare asupra afirmării orientărilor de tip discriminatoriu decât asupra structurării viziunilor nerelativiste, egocentriste.¹⁶

Nivelul autoestimat al veniturilor din gospodărie are o semnificație ambivalentă în raport cu toleranța. Persoanele din gospodăriile înstărite tind să refuze discriminarea etnică și rezidențială dar, în același timp, afirmă viziuni despre interacțiunea socială bazate în mai mare măsură pe fermitate, lipsă de înțelegere contextuală. Iată, deci, un alt factor economic care are, alături de

¹⁵ Încrederea generalizată (TGENERAL) este semnificativ corelată, la nivelul $p=0,01$, folosind indivizii ca unitate de analiză, cu cele două tipuri de toleranță $r_{TGENERAL_DISCRIM} = -0,22$, $r_{TGENERAL_INTELEG} = 0,04$.

¹⁶ Afirmatie bazată pe compararea coeficienților b nestandardizați în cele două modele de regresie multiplă din tabelele 4 și 5.

Diferențieri europene ale toleranței sociale

creșterea economică, semnificație ambivalentă în relația cu toleranța. Efect de măsurare sau cauzalitate complexă, mediată pe rețele încă nedescifrate? Semnale empirice disponibile sunt, și în cazul veniturilor, insuficiente.

Religiozitate și modernitate individuală. Putnam constata că „cel puțin în Italia, enoriașii cei mai devotați sunt și cei cu cel mai redus simț civic” (Putnam, 2001:197). Explicația, consideră el, rezidă în faptul că biserica catolică este structurată vertical și, în genere, rețelele orizontale sunt mai eficiente decât cele verticale în stimularea civismului, a capitalului social: „Eficiența guvernării italiene se datorează formațiunilor de muzică și a cluburilor sportive, nu preoților” (Putnam, 2001: 197).

Setul de date pe care lucrez permite o explorare de detaliu pe această temă.

Modelele de regresie din tabele 5 și 6 rețin un set relativ bogat de predictorii asociați cu viața religioasă: tipul de religie de apartenență (catolic, protestant, ortodox, alte), localizarea într-o țară de religie predominant protestantă, socializarea religioasă („ați primit o educație religioasă acasă?”), frecvența participării la serviciile religioase și gradul de religiozitate, de ancorare în convingeri religioase despre Dumnezeu, iad, rai, viața de apoi etc. Sunt avute, deci, în vedere aspecte de status religios, comportamentale și atitudinale. Din totalul de 23 de predictorii conținuți în modelele din tabelele 4 și 5, aproape o treime (șapte) se referă la viața sau situația religioasă a persoanei.

Tabelul 5. Predictorii ai atitudinii discriminatorii la nivel individual

Predictori	Model I cu predictorii ai profilului de țară			Model II cu predictorii ai profilului de țară și de status			Model III cu predictorii ai profilului de țară, de status și cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	1,54		0,00	1,02		0,00	0,92		0,00
Grad de urbanizare a țării 1999	-0,01	-0,13	0,00	-0,01	-0,12	0,00	-0,01	0,13	0,00
Mărimea localității de rezidență (scală de 8 trepte)	-0,03	-0,08	0,00	-0,03	-0,06	0,00	-0,02	0,06	0,00
creșterea produsului intern brut 1999 față de 1990 (ln)	0,00	0,00	0,68	-0,01	-0,02	0,00	-0,01	0,02	0,01
produs național net pe locuitor (valoare logaritmată)	-0,30	-0,14	0,00	-0,32	-0,15	0,00	-0,28	0,13	0,00
țară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	0,34	0,15	0,00	0,35	0,16	0,00	0,39	0,18	0,00
Populația țării 1996 (ln)	0,02	0,02	0,02	0,01	0,01	0,34	0,01	0,01	0,48
Rata totală a fertilității 1998 trăiește în țară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	0,22	0,05	0,00	0,23	0,05	0,00	0,23	0,05	0,00
bărbat (1 da, 0 nu)				0,04	0,02	0,00	0,07	0,03	0,00
vârsta				0,01	0,18	0,00	0,01	0,16	0,00
vârsta la care a încheiat studiile de educație continuă				0,00	-0,03	0,00	0,00	0,03	0,00
venit autoestimat (scalare directă, 10 clase)				0,00	-0,06	0,00	0,00	0,05	0,00
agricultor (1 da, 0 nu)				0,15	0,03	0,00	0,12	0,03	0,00
muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)				0,22	0,08	0,00	0,20	0,07	0,00
catolic (1 da, 0 nu)				0,07	0,03	0,00	0,04	0,02	0,01
protestant (1 da, 0 nu)				0,00	0,00	0,96	-0,01	0,00	0,76

ortodox (1 da, 0 nu)				-0,18	-0,03	0,00	-0,20	-0,03	0,00
identificare cu localitatea (1 da 0 nu)							0,08	0,04	0,00
religiozitate RELIGAT							0,00	0,01	0,55
frecvența participării la serviciile religioase							0,00	0,00	0,62
„ați primit o educație religioasă acasă?” (1 da, 0 nu)							0,05	0,02	0,00
orientare individualistă INDIVID							-0,10	-0,04	0,00
orientare favorabilă schimbării CHANGE							-0,13	-0,06	0,00
R ²	0,18		0,00	0,25		0,00	0,26		0,00
R ² change	0,20		0,00	0,05		0,00	0,01		0,00
N(număr cazuri în modele pentru R ²)	24674			20520			19825		

Sursa de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară : : World Development Report 2000/2001. Attacking Poverty, World Bank 2000, Oxford University Press .

Variabila dependentă: scorul factorial al discriminării generat prin analiza factorială descrisă în Tabel 3. Rularea a fost făcută cu valorile de sondaj la nivel individual după ce le-am ponderat cu o nouă variabilă= v236* (ponderea populației țării în total populație din cele 25 state, în 1996/pondere volum eșantion de țară în total persoane intervievate pe total țări analizate), unde v236 – ponderea originală din fisier pentru corectarea deficiențelor de structură a eșantionului de țară. În acest fel eșantionul a fost corectat pentru a reprezenta Europa celor 25 de țări incluse în analiză.

Tabelul 6. Predictorii ai relativismului social, la nivel individual

Predictori	Model I cu predictorii ai profilului de țară			Model II cu predictorii ai profilului de țară și de status			Model III cu predictorii ai profilului de țară , de status și cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	-0,90		0,00	0,43		0,00	0,83		0,00
Grad de urbanizare a țării 1999	0,01	0,07	0,00	0,01	0,10	0,00	0,00	0,05	0,00
Mărimea localității de rezidență (scală de 8 trepte)	0,04	0,11	0,00	0,03	0,08	0,00	0,02	0,06	0,00
creșterea produsului intern brut 1999 față de 1990 (ln)	-0,03	-0,05	0,00	-0,01	-0,02	0,02	-0,03	-0,05	0,00
produs național net pe locuitor (valoare logaritmată)	0,34	0,16	0,00	0,15	0,07	0,00	0,04	0,02	0,25
țară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	0,13	0,06	0,00	-0,01	-0,01	0,70	-0,17	-0,08	0,00
Populația țării 1996 (ln)	-0,01	-0,01	0,22	-0,02	-0,01	0,07	0,00	0,00	0,93
Rata totală a fertilității 1998	-0,55	-0,13	0,00	-0,58	-0,13	0,00	-0,64	-0,15	0,00
trăiește în țară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	0,16	0,08	0,00	0,15	0,07	0,00	0,18	0,09	0,00
bărbat (1 da, 0 nu)				0,00	0,00	0,84	-0,08	-0,04	0,00
vârsta				-0,02	-0,27	0,00	-0,01	-0,21	0,00
vârsta la care a încheiat studiile de educație continuă				0,00	0,02	0,00	0,00	0,02	0,00

Diferențieri europene ale toleranței sociale

venit autoestimat (scalare directă, 10 clase)			0,00	-0,03	0,00	0,00	-0,05	0,00
agricultor (1 da, 0 nu)			-0,09	-0,02	0,01	-0,02	0,00	0,61
muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)			-0,10	-0,04	0,00	-0,09	-0,03	0,00
catolic (1 da, 0 nu)			-0,27	-0,13	0,00	-0,03	-0,01	0,16
protestant (1 da, 0 nu)			-0,21	-0,08	0,00	-0,05	-0,02	0,01
ortodox (1 da, 0 nu)			-0,56	-0,09	0,00	-0,26	-0,04	0,00
identificare cu localitatea (1 da 0 nu)						-0,03	-0,02	0,01
religiozitate RELIGAT						-0,05	-0,15	0,00
frecvența participării la serviciile religioase						0,08	0,16	0,00
„ați primit o educație religioasă acasă?” (1 da, 0 nu)						0,03	0,01	0,07
orientare individualistă INDIVID						0,00	0,00	0,92
orientare favorabilă schimbării CHANGE						0,23	0,10	0,00
R ²	0,06	0,00	0,17		0,00	0,24		0,00
R ² change	0,07	0,00	0,10		0,00	0,06		0,00
N(număr cazuri în modele pentru R ²)	24674		20520			1982		5

Sursa de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară : World Development Report 2000/2001. *Attacking Poverty*, World Bank 2000, Oxford University Press .

Variabila dependentă: scorul factorial al orientării relativiste , indice generat prin analiza factorială descrisă în Tabel 3..

Comportamentele de tip discriminatoriu apar mai frecvent în țările neprotestante. În plan individual, de status religios, este de notat de intoleranța comportamentală apare mai frecvent la catolici și mai rar la ortodocși (Tabel 5). Sub aspect atitudinal, viziunile de gen contextualist, cu largă înțelegere pentru diversitate apar mai mult la protestanți și la ortodocși.

Practica religioasă, frecvența participării la servicii religioase nu pare să fie relevantă pentru discriminare dar contribuie la cultivarea viziunilor de tip tolerant asupra interacțiunii sociale. Socializarea religioasă intensă în copilărie sporește propensiunea spre adoptarea comportamentelor de discriminare etnică și rezidențială dar nu influențează semnificativ atitudinile de tip pluralist-relativist. Iar religiozitatea propriu-zisă, ca set de convingeri de suport pentru temele de bază ale creștinismului, nu se

manifestă ca predictor eficient al discriminării. În schimb, în planul viziunilor despre interacțiunea socială, religiozitatea sporită apare asociată cu niveluri reduse ale relativismului social.

Modernitatea individuală, măsurată prin valorizarea schimbării, are un clar impact pozitiv asupra toleranței, indiferent de forma acesteia. Persoanele care cred că „noile idei sunt mai bune” și că „este bine să acționezi curajos” sunt în același timp cele care afirmă niveluri mai ridicate de toleranță comportamentală și verbal-atitudinală. Individualismul, la rândul său, reduce propensiunea spre discriminare dar nu apare ca fiind relevant pentru înțelegerea contextualistă, flexibilă a interacțiunii sociale. Dacă orientările de tip localist (persoanele care se simt mai atașate de localitatea în care trăiesc decât de unitățile teritoriale superioare ca mărime) sunt considerate ca

indicator de tradiționalism, se poate remarca cu ușurință reversul regularităților anterior menționate: persoanele cu profil valoric tradiționalist sunt mai intolerante, mai orientate spre discriminare și spre respingerea a valorilor de relativism și pluralism social. În momentul în care modelele explicative sunt puternic specificate, variabilele referitoare la viața religioasă își reduc substanțial impactul asupra toleranței sociale: religiozitatea și participarea la serviciile religioase nu mai contează ca predictor ai comportamentelor discriminatorii; o socializare religioasă intensă în copilărie apare, surprinzător, ca factor favorizant pentru adoptarea comportamentelor discriminatorii. Foarte probabil însă că nu este vorba de valorile religioase, în sine, promovate prin socializare ci de mecanisme de consolidare a unor atitudini tradiționaliste, mai puțin permissive pentru diversitate și risc social. Interpretarea este bazată pe constatarea că, de fapt, religiozitatea în sens de set de convingeri religioase nu are un impact semnificativ asupra adoptării comportamentelor discriminatorii. Dintre multiplele aspecte ale vieții religioase individuale, socializarea adulților în contextul bisericii, prin participare la serviciile religioase pare să fie cel mai important aspect de impact pozitiv asupra toleranței de tip evaluativ-atitudinal. În același timp este de notat faptul că același tip de socializare nu reprezintă un factor suficient de puternic, de relevant pentru a determina o propensiune crescută pentru reducerea comportamentelor discriminatorii.

Pe ansamblu, variabilele religioase au un impact considerabil mai mare asupra atitudinii de relativism social decât asupra adoptării comportamentelor de tip discriminatoriu¹⁷

¹⁷ R^2 change este de 0.06 dacă blocul celor șapte variabile asociate cu religia se adaugă la cele 16 din modelul de regresie multiplă al relativismului

Discriminare sau discriminări?

Analizele anterioare au operat cu ipoteza existenței unei dimensiuni latente care se referă la intoleranță, manifestă prin două subdimensiuni – discriminare și orientare relativistă. datele par să susțină această ipoteză. Cum modelele cu care am operat lucrează cu indici care uneori au grad mare de agregare, sursă de posibile erori de interpretare, este prudent să fie aprofundată analiza prin raportare la indici cu grad redus de agregare. În acest sens voi încerca să răspund la întrebarea dacă există o atitudine de discriminare/ xenofobie sau mai multe atitudini¹⁸. Un prim nivel de evidență empirică indică existența unei variabile latente care măsoară discriminarea în raport cu străinii (INTOstat), discriminarea pe piața muncii (NONdis) și discriminarea în raport cu persoanele considerate ca fiind deviate (INTOdev). Toate aceste trei variabile apar împreună în cadrul aceluiași factor, se referă deci, la aceeași variabilă latentă (Tabelul 3). Ulterior toată analiza a mers în ipoteza ca există o dimensiune latentă a intoleranței, denumită discriminare. Și dacă totuși xenofobia nu „merge împreună” tot timpul cu „intoleranța la comportamente deviate”? Dacă există cauzalități ambivalente – care, spre exemplu, favorizează xenofobia dar reduc intoleranța la comportamente deviate? Lumea socială este regatul ambivalențelor. Sunt frecvente situațiile în care același factor are reflexe cauzale diferite asupra unor subdomenii diferite ale aceluiași domeniu. Este bine cunoscută, în psihologie, dezbateră asupra inteligenței ca factor unic și general versus inteligența ca mulțime de factori specifici.

social. Același procedeu aplicat pentru discriminare ca variabilă dependentă indică o contribuție a setului de variabile asociate cu religia de numai 0.01.

¹⁸ Ideea de a detalia acest aspect al analizei asupra toleranței ca fenomen unic sau multiplu mi-a fost sugerată de către profesorul Septimiu Chelcea.

Zona tematică în care ne aflăm este pe deplin comparabilă cu cea discutată în psihologie. O comparare (Figura 1) a profilului cauzal al xenofobiei cu cel al

intoleranței la comportamente deviante susține legitimitatea întrebărilor anterior formulate.

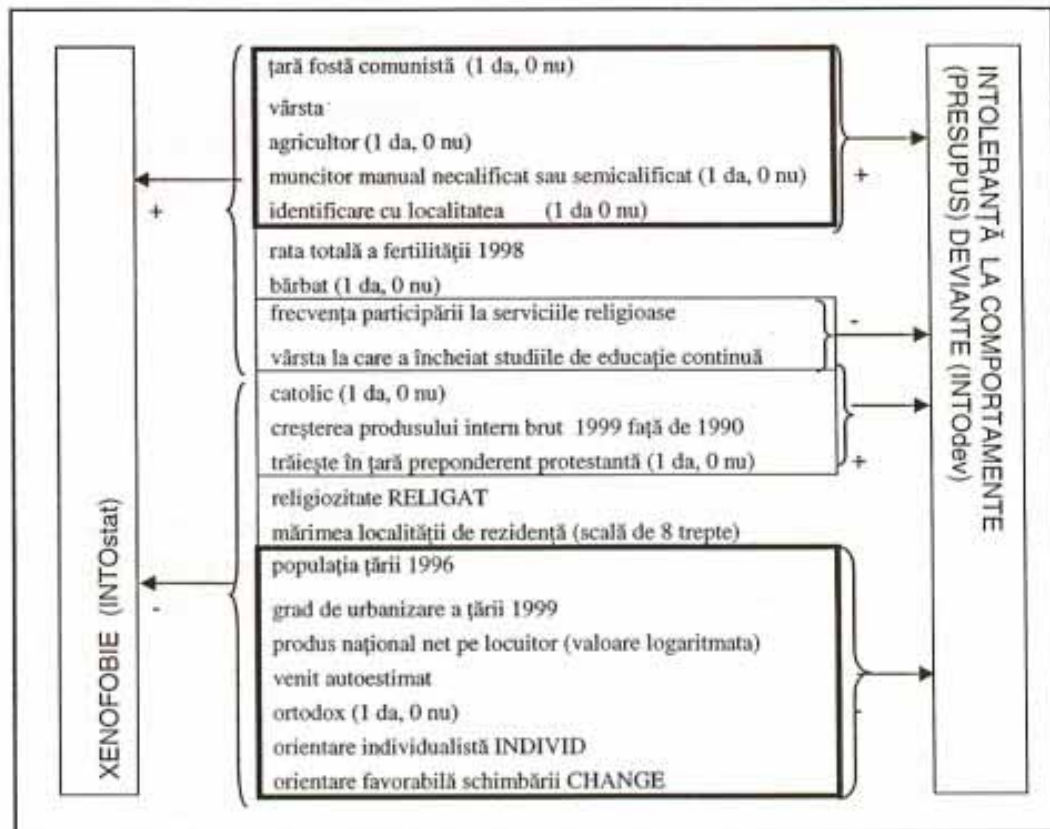

Figura 4. Factori care contribuie la sporirea (+) sau reducerea (-) xenofobiei și a intoleranței la comportamente (presupus) deviante

Diagrama prezintă în mod simplificat două modele de regresie multiplă în care variabilele dependente sunt xenofobia (INTOdev) și intoleranța la comportamentele (presupus) deviante (INTOstat). Predictorii cuprinși sub aceeași acoladă au coeficienți de regresie semnificativ diferiți de zero pentru $p=0,05$ în raport cu variabila dependentă indicată de săgeată.

Din totalul de 21 de predictorii considerați pentru explicarea celor două aspecte particulare ale intoleranței, 12 acționează la fel iar 5 în sensuri contrare (favorizează un anumit tip de intoleranță dar defavorizează altul). În fine, 4 predictorii se dovedesc a fi semnificativi numai în raport cu unul dintre cele două aspecte ale intoleranței (genul, religiozitatea, rata totală a fertilității și mărimea localității de rezidență).

Atât xenofobia cât și intoleranța la comportamentele deviante tind să ia valori mai ridicate pentru agricultorii și muncitorii necalificați, vârstnici, puternic atașați de localitatea în care trăiesc, din fostele țări socialiste. Reducerea șansei de manifestare a intoleranței în raport cu străinii și cu persoanele marginal-deviante este sporită pentru persoanele de religie ortodoxă, de orientare modernă, relativ înstărite, din țările europene cu

grad ridicat de urbanizare și de dezvoltare economică.

Ambivalența cauzală este de identificat în legătură cu educația, apartenența religioasă și dinamica economică a țării de rezidență. Persoanele cu nivel ridicat de educație, spre exemplu, manifestă o toleranță sporită la comportamentele deviate sau oricum mai mare decât cele cu educație redusă dar par să afirme un nivel mai ridicat de xenofobie. Participarea frecventă la serviciile religioase reduce șansa de intoleranță la comportamente deviate dar o sporește pe cea de xenofobie. La nivel național, o dinamică economică de tip pozitiv favorizează reducerea xenofobiei dar sporește șansa de respingere a comportamentelor percepute ca deviate. A trăi într-o țară preponderent protestantă este, de asemenea, o condiționare ambivalentă: pe de o parte contribuie la reducerea șansei de manifestare a xenofobiei dar, pe de alta, favorizează intoleranța față de comportamentele percepute ca deviate. O astfel de ambivalență apare cu profil accentuat în Germania (fostă „Federală”) și în Suedia. Trei dintre țările europene incluse în analiza din această lucrare – Regatul Unit al Marii Britanii, Germania (ex RFG) și Suedia au fost incluse într-un alt studiu asupra xenofobiei, folosind date diferite (Hjerm, 1998)¹⁹. Indicele folosit de Hjerm pentru măsurarea xenofobiei este format prin agregarea a patru indicatori care măsoară atitudinea față de imigranți. Indicele de xenofobie cu care operez (INTOsta) este mai cuprinzător, fiind format din trei indicatori referitori la discriminarea imigranților, persoanelor de altă rasă și a unui grup minoritar etnic specific (musulmanii). Chiar și cu aceste

diferențe marcate de mod de construcție, merită să fie dezvoltate câteva comentarii comparative. În ambele analize, Marea Britanie apare cu cel mai ridicat grad de xenofobie. Datele cu care a lucrat Hjerm permit nuanțări calitative importante. Cele trei țări ilustrează trei modele de identitate națională diferită (Castles, Miller, 1993): Marea Britanie cu modelul imperial care asigură drepturi speciale imigranților din fostele colonii, Germania cu modelul etnic în care cetățenia este bazată pe descendență sau se obține după o lungă perioadă de timp și Suedia cu un model multicultural sau „semi-multicultural” (Hjerm, 1998: 337) mai permisiv imigranților. Este foarte probabil ca astfel de particularități ale modelului de stat-național pot avea influență asupra atitudinilor de toleranță, asupra xenofobiei în mod particular. Datele cu care am lucrat pentru un număr mare de țări europene nu au permis detalieri de genul celor menționate; factorii respectivi contează, însă, în structurarea atitudinilor naționale și de toleranță. Pentru cazul celor trei state în cazul cărora există date disponibile, indicii de intoleranță parțială sunt consistenti cu perspectiva tipologiei lui Castles. În toate cele trei variante de măsurare, Marea Britanie apare cu gradul maxim de intoleranță. Pentru 4 dintre cei 5 indicatori din Tabel 7, valoarea minimă a xenofobiei apare în cazul Germaniei.

În studiul semnat de Hjerm a fost posibilă și o măsurare multiplă pentru sentimentul de mândrie națională, pornind de la un set de 10 variabile. Gruparea lor empirică indică existența a două dimensiuni relativ independente ale sentimentului respectiv, dimensiunea cultural-istorică și cea civică. Distincția se suprapune în bună măsură cu cea operată de Smith (1991) între naționalism etnic și civic. Xenofobia apare ca fiind asociată pozitiv numai cu dimensiunea cultural-națională (Hjerm, 1993: 344).

¹⁹ Hjerm (1998) compara patru țări – Germania, Suedia, Marea Britanie și Australia, folosind date din International Social Survey Programme ISSP, anul 1995, consacrat „identității naționale”.

Xenofobia mai ridicată pentru Marea Britanie și minimă pentru Germania apare ca fiind asociată cu valorile mândriei naționale, în special în varianta ei cultural-istorică și nu politic-civică.

În analiza cu date din WVS mândria națională este măsurată rudimentar, numai cu o singură întrebare, orientată se pare în principal spre aspectul național-istoric. Fiind o măsură slabă nu am folosit-o pentru descifrarea structurilor de toleranță-intoleranță.

Tabelul 7. Indicatori de xenofobie și de mândrie națională pentru Germania, Marea Britanie și Suedia

	Germania (ex. RFG)	Suedia	Marea Britanie
1.Indicele de xenofobie focalizat pe percepția imigranților*	7,9	7,6	8,1
2.Indice național-cultural de mândrie națională*	7,9	9,1	10,8
3.Indicele de xenofobie cu măsuri referitoare la imigranți, persoane de rase diferite și o minoritate etnică INTOsta**	0,16	0,21	0,37
4.Indice de discriminare față de persoanele percepute ca deviante INTOdev**	1,44	1,88	2,34
5.Pondere persoane care declară că sunt foarte mândre datorită naționalității căreia îi aparțin**	11	45	54

*Sursa: * Hjerm,1998:341, folosind date din ISSP; ** World Value Survey. Hjerm distinge două componente ale mândriei naționale- una de tip politic-economic (pentru democrație, putere economică, securitate socială, tratament egal al grupurilor sociale) și alta cultural-istorică (asociată cu istoria, realizări științifice, culturale și sportive). Ordonarea pe indicii 3,4,5 cu date din WVS este consistentă cu cea de pe indicele 2, bazat pe date din ISSP. Indicii sunt necomparabili între ei dat fiind modul diferit de construire, unitățile de măsură pe care le au.*

Toleranța în cele trei Europe

Configurația cauzală anterior descrisă sugerează o variație considerabilă a pattern-urilor cauzale ale toleranței funcție de experiențe religioase și politice la nivel macroregional. Distincția dintre țări (preponderent) catolice, (preponderent) protestante și fost comuniste este una care a apărut relativ frecvent în interpretarea datelor. Rezultă că o explorare a datelor pe un astfel de contur de cultură religioasă și politică ar merita să fie întreprins. Este ceea ce voi face în continuare. Dat fiind diferențele

puternice de experiență politică și religioasă este de așteptat ca pattern-urile cauzale să difere considerabil între cele trei grupe de țări. Tabelele 6 și 7 prezintă rezultatele analizei multivariate întreprinse în baza ipotezei metodologice a celor trei Europe.

Pe total țări, contribuția cea mai importantă la explicarea variației individuale a orientărilor discriminatorii este dată de variabilele referitoare la profilul de țară. În noua situație de analiză în care o serie de variabile referitoare la profilul de țară nu mai apar în seria de predictorii datorită segmentării operate

asupra datelor (dispar „țară fostă comunistă” și „țară preponderent protestantă”), configurația cauzală se modifică. Pentru țările catolice și protestante (Tabel 8), cei mai importanți

predictori ai discriminării se referă la variabilele de status (gen, vârstă, educație, venit autoestimat, ocupare în agricultură și gradul de calificare)

Tabelul 8. Contribuția pe care o au patru categorii de variabile la explicarea atitudinii discriminatorii pe tipuri de țări

Categorii de predictorii* referitori la	țări catolice	țări protestante	țări fost comuniste
profilul de țară	3,2	4,9	12,4
profilul de status	5,8	7,4	3,2
profilul religios	0,9	0,3	0,6
modernitatea individuală	0,5	1,0	1,4

Cifrele din tabel indică valorile coeficienților R^2 change înmulțite cu 100 pentru fiecare set de variabile specificate pe rând, pentru fiecare categorie de țări.

**Pentru gruparea predictorilor, pe cele patru categorii, vezi grupajele marcate cu bold din Tabelul 9.*

În schimb, pentru fostele țări comuniste se menține profilul de țară drept cea mai importantă categorie de predictorii. Dependența ecologică a toleranței este mai mare în aceste țări cu grad mai redus de dezvoltare economică și cu memoria încă vie a experienței comuniste.

Ca și în analiza pe total 24 țări, și în abordarea macroregională, vârsta rămâne cel mai important predictor al intoleranței comportamentale în seria variabilelor de status. Contează mai mult decât nivelul de educație. Indiferent de tipul de țară, nivelul maxim al intoleranței comportamentale tinde să apară în special la persoanele vârstnice, cu nivel de educație redus, venituri mici și ocupare mai ales în meserii manuale, necalificate sau semicalificate.

Pe total eșantion european am înregistrat o tendință de intoleranță prin discriminare mai mare la bărbați decât la femei. Segmentarea eșantionului pe cele trei categorii de țări nuanțează imaginea. Propensiunea spre discriminare se menține mai mare la bărbați decât la femei dar numai pentru țările catolice și cele protestante. În cazul fostelor țări comuniste diferența de gen nu mai este un

predictor eficient al orientării discriminatorii. Au fost mai mari diferențele de mod de socializare între băieți și fete în vest decât în est în perioada premergătoare anului 1989? Dificil de răspuns. Problema rămâne, explicația trebuie căutată în continuare.

La nivelul predictorilor asociați cu profilul de țară apar, de asemenea o serie de particularități de profil cauzal. Pe total eșantion european gradul ridicat de urbanizare a țării apare ca factor defavorabil discriminării. Statele cu pondere mai mare a populației urbane înregistrau și indici de valoare mai redusă pentru intoleranță etnică și rezidențială, față de imigranți. În noua situație de analiză regularitatea se menține numai pentru țările catolice și fost comuniste. În cazul țărilor protestante relația în discuție apare ca fiind de sens opus: cu cât țara are o pondere mai mare de populație urbană, cu atât este mai mare ponderea persoanelor care manifestă intoleranță, propensiune spre discriminare. Sunt persoanele din orașele, din țările protestante mai înclinate spre intoleranță decât categoria corespunzătoare de populație din țările catolice și fost comuniste?

Datele cu care am lucrat par să susțină această ipoteză. Este foarte probabil că în spatele acestor relații se află configurații mai complicate legate de patternurile de urbanizare și imigrare specifice celor trei categorii de țări. Constatarea anterioară este încă un semnal pentru utilitatea explicitării respectivelor aspecte prin analize de detaliu. Profilul causal al țărilor

protestante este unul extrem de specific. Nici nivelul general de dezvoltare economică, măsurat prin produsul național net pe locuitor, nu mai lucrează în relație cauzală precum pe total Europa. La nivel de eșantion european am înregistrat o relație semnificativă, de sens negativ între indicatorul economic și propensiunea spre discriminare.

Tabelul 9. Predictorii ai atitudinii discriminatorii la nivel individual, pe trei categorii de țări

Predictori		Țări preponderent catolice			Țări preponderent protestante			Țări fost comuniste		
		B	Beta	p	B	Beta	p	B	Beta	p
profil de țară	Constantă	1,09		0,00	-13,84		0,00	1,88		0,01
	Grad de urbanizare a țării 1999	-0,01	0,11	0,00	0,03	0,21	0,00	-0,03	-0,30	0,00
	Mărimea localității de rezidență (scală de 8 trepte)	-0,01	0,03	0,02	-0,01	-0,02	0,06	-0,04	-0,09	0,00
	creșterea produsului intern brut 1999 față de 1990 (ln)	-0,17	0,20	0,00	-0,31	-0,28	0,00	-0,02	-0,07	0,14
	produs național net pe locuitor (valoare logaritmată)	0,18	0,03	0,07	2,35	0,23	0,00	0,12	0,05	0,15
	Populația țării 1996 (ln)	-0,27	0,21	0,00	0,07	0,07	0,00	-0,05	-0,04	0,09
	Rata totală a fertilității 1998	0,15	0,04	0,01	2,08	0,38	0,00	0,71	0,09	0,04
profil de status	bărbat (1 da, 0 nu)	0,07	0,04	0,00	0,11	0,07	0,00	-0,01	0,00	0,75
	vârsta	0,01	0,15	0,00	0,01	0,21	0,00	0,01	0,14	0,00
	vârsta la care a încheiat studiile de educație continuă	0,00	0,01	0,62	0,00	-0,05	0,00	0,00	-0,03	0,03
	venit autoestimat (scalare directă, 10 clase)	-0,03	0,08	0,00	-0,02	-0,06	0,00	0,00	-0,05	0,00
	agricultor (1 da, 0 nu)	0,20	0,04	0,00	0,19	0,03	0,01	0,02	0,00	0,72
	muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)	0,18	0,06	0,00	0,13	0,06	0,00	0,14	0,05	0,00
profil religios	catolic (1 da, 0 nu)	0,15	0,07	0,00	0,06	0,03	0,03	-0,14	-0,06	0,01
	protestant (1 da, 0 nu)	0,01	0,00	0,96	0,08	0,05	0,00	-0,18	-0,04	0,01
	ortodox (1 da, 0 nu)	0,12	0,01	0,54	-0,04	-0,01	0,46	-0,33	-0,07	0,00
	religiozitate RELIGAT	0,01	0,03	0,11	0,00	0,02	0,22	-0,03	-0,07	0,00
	frecvența participării la serviciile religioase	0,00	0,01	0,72	0,02	0,03	0,01	-0,02	-0,03	0,10
	„ați primit o educație religioasă acasă?” (1 da, 0 nu)	0,07	0,03	0,02	0,01	0,00	0,72	0,05	0,02	0,14

modernitate	identificare cu localitatea (1 da 0 nu)	0,09	0,05	0,00	0,12	0,07	0,00	0,04	0,02	0,10
	orientare individualistă INDIVID	-0,07	0,03	0,01	0,05	0,02	0,07	-0,27	-0,12	0,00
	orientare favorabilă schimbării CHANGE	-0,10	0,05	0,00	-0,16	-0,07	0,00	-0,06	-0,03	0,02
R ²		0,10			0,14			0,18		
N		6740			7566			5518		

Sursa de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară : : World Development Report 2000/2001. *Attacking Poverty*, World Bank 2000, Oxford University Press .

Variabila dependentă: scorul factorial al discriminării generat prin analiză factorială descrisă în Tabel 3. Țările preponderent catolice incluse în analiză (7): Franța , Italia , Belgia, Spania, Irlanda, Portugalia , Austria.

Țări preponderent protestante incluse în analiză: Marea Britanie, Germania (fostă Federală), Olanda, Danemarca, Norvegia, Suedia, Elveția (7).

Foste țări comuniste incluse în analiză (10): Ungaria, Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Bulgaria, România, Lituania, Letonia, Estonia, Germania (fostă Democrată) . Din seria celor 25 de țări lipsește Slovenia pentru care nu au fost disponibile date referitoare la venitul autoestimat. Eșantioanele sunt ponderate conform procedurii descrise la subsolul tabelului 4.

Cu datele segmentate pe macroregiuni, configurația cauzală se modifică din nou: pentru țările foste comuniste și pentru cele catolice nivelul de dezvoltare economică nu mai apare ca predictor eficace al toleranței; surprinzător, însă, țările protestante cu nivel ridicat de dezvoltare economică sunt, în același timp, și țări cu pondere mare de persoane orientate discriminatoriu. Tipice pentru această situație sunt Marea Britanie, Elveția și Norvegia.

Creșterea produsului intern brut își menține, și la nivel macroregional, aceeași semnificație de factor descurajant pentru discriminare ca și în cazul analizei pe total eșantion european. Similar, nivelurile ridicate ale fertilității se manifestă, pentru toate cele trei categorii de țări, ca indicator al tradiționalismului care susține atitudinile de tip discriminatoriu.

Profilul religios pare să aibă semnificație maximă pentru toleranță în cazul țărilor catolice și minimă la nivelul țărilor protestante. În cazul țărilor catolice, propensiunea maximă spre intoleranță, în legătură cu statutul religios, o manifestă catolicii, și cei care au fost puternic socializați religios în copilărie.

În țările protestante, atitudinile discriminatorii cele mai puternice le manifestă nu atât catolicii cât protestanții care participă frecvent la serviciile religioase. Semnificația vieții religioase pentru toleranță este complet diferită în fostele țări comuniste comparativ cu restul Europei. Variațiile individuale de socializare și de practică religioasă nu au ecouri semnificative asupra toleranței comportamentale la nivelul eșantioanelor de populație din fostele țări comuniste. În schimb, aceasta este singura categorie de țări în care religiozitatea de nivel ridicat, setul de convingeri religioase puternice, contribuie direct la reducerea intoleranței comportamentale. Constatarea este de relevanță deosebită. Ea pune în evidență, în primul rând, faptul că sunt situații în care un nivel ridicat al religiozității poate semnifica și altceva decât un grad ridicat de tradiționalism . În al doilea rând, permite formularea ipotezei că variațiile de convingeri religioase, între persoanele din fostele țări comuniste , au un ecou mai mare asupra toleranței decât variațiile similare din interiorul societăților europene vestice. Afirmarea unei identități religioase în Est – indiferent că este vorba de catolicism, protestantism sau ortodoxie – este asociată cu niveluri

ridicate de toleranță socială. Identitatea și credința religioasă în fostele țări comuniste lucrează complet diferit aici față de vestul Europei. În contextul liberalizării produse prin revoluțiile din 1989, religiozitatea este un fenomen cultural cu multiple ecouri pozitive pentru sociabilitatea est-europenilor, pentru refacerea țesutului social afectat de comunism. Contribuția relativ majoră a modernității individuale (Inkeles, 1996) la explicarea toleranței se înregistrează la nivelul fostelor țări comuniste. Orientarea individualistă constituie un factor de defavorizare a intoleranței, mult mai puternic în spațiul postcomunist decât în restul Europei.

Modelele de predicție a toleranței comportamentale la nivel de țară sunt, în bună măsură, concordante cu modelul general, pe total eșantion european.

Concordanța între relațiile la nivel național și cele la nivel european este un argument în favoarea legitimității agregării eșantioanelor de țară. Desigur, sunt și excepții: în Slovacia orientarea spre discriminare este, contrar tendinței general-europene, mai mare la femei decât la bărbați și la persoanele calificate din sectoare neagricole; Bulgaria este singura dintre cele 24 de țări la nivelul căreia nu se înregistrează o relație semnificativă între toleranță și vârstă; pentru Slovacia și Ungaria, agricultorii par să fie mai toleranți decât neagricultorii; în Bulgaria și Portugalia localismul ca orientare identitară nu se opune, precum în multe alte țări, toleranței ci o susține; Estonia este singura țară în care modernitatea individuală, măsurată prin deschiderea la schimbare, pare să stimuleze intoleranța comportamentală. Astfel de abateri de la modelul european pot fi expresie a unor configurații locale foarte specifice sau pot indica deficiențe de măsurare. Cu atât mai greu de decis despre ce este vorba cu cât abaterile de tipul celor menționate apar

mai ales în spațiul societăților în tranziție, marcate prin instabilitate dar și prin experiențe mai reduse în măsurarea datelor prin sondaje.

Concluzii

Pe ansamblu se poate vorbi de o configurație cauzală a toleranței din Europa perioadei 1990- 1998, marcată de un întreg set de regularități care pun în relație factori multipli. Rădăcinile toleranței sociale, ca formă de sociabilitate productivă, sunt atât de puternice, cu ramificații atât de mari încât justifică pe deplin considerarea ei ca „fenomen social total”, în seria știutei conceptualizări a lui Marcel Mauss (1993):

1. *matricea de bază* care diferențiază între modelele de toleranță/intoleranță este cea asociată cu dimensiunile „discriminare-relativism social” și distincția dintre țările catolice, țările protestante și cele fost comuniste (indiferent de profilul lor religios):
 - 1.1. axele de structurare a tematică a toleranței la nivel european, funcție de modelul teoretic de pornire (Figura 2) și de datele disponibile (Tabel 3), sunt discriminarea și relativismul social;
 - 1.2. una dintre grupările cel mai puternic structurate (Figura 3) este cea formată majoritar din țări catolice – Italia, Austria, Portugalia, Irlanda, Franța și Belgia. În cadrul grupei țărilor catolice apar subgrupe distincte formate din Franța-Belgia și Italia-Austria-Portugalia;
 - 1.3. țările protestante apar, de asemenea, ca o macrogrupare specifică, formată din două subgrupe : Germania (ex)Federală–Germania

- (ex)Democrată-Olanda –Elveția și Norvegia-Suedia-Danemarca
- 1.4. țările fost comuniste apar în trei grupări distincte: țările baltice, Ungaria-Polonia-Romania și Republica Cehă-Slovacia-Bulgaria. Slovenia, singura din fostul stat iugoslav, se aseamănă ca profil mai mult cu țările baltice;
 - 1.5. toleranță maximă, sub aspect comportamental și atitudinal este înregistrată în țările preponderent protestante iar cea minimă în cele fost-comuniste;
2. *fațete diferite ale toleranței* se află sub „comanda” unor categorii diferite de factori:
- 2.1. variația orientărilor discriminatorii la nivel de individ se produce în principal sub influența profilului de țară, dat de dezvoltarea economică, pattern-ul de urbanizare și de tradiționalismul identificabil prin comportamentele demografice de reproducție;
 - 2.2. toleranța, în special cea manifestă la nivel comportamental prin respingerea discriminării, este favorizată în mediile marcate prin nivel ridicat al dezvoltării economice și modernizării sociale (grad de urbanizare ridicat, concentrare mare de populație și niveluri reduse ale fertilității);
 - 2.3. toleranța atitudinală, asociată cu relativismul social sau cu pluralismul valoric, variază în principal în funcție de caracteristici ale profilului de status individual;
 - 2.4. comportamentul efectiv de intoleranță este dictat, în bună măsură, de modelul de țară sau de comunitate locală iar evaluările de tip toleranță sunt dependente în mai mare măsură, de statusul individual-familial;
3. *nivelul de dezvoltare economică a țării* are mai degrabă o relație instabilă cu indicatorii de toleranță:
- 3.1. Pe total eșantion european se constată că discriminarea este mai redusă în țările cu produs național pe locuitor de nivel ridicat. Aceeași relație nu mai apare semnificativă dacă vor fi făcute comparații nu pe total spațiu european ci pe categorii de țări. În țările catolice și în cele care au trăit ultima jumătate de secol sub comunism, relația respectivă apare ca fiind ne semnificativă statistic. În plus, semn de maximă instabilitate, pentru cazul țărilor protestante se înregistrează o relație pozitivă între discriminare și dezvoltarea economică. Interpretez o astfel de instabilitate a relațiilor statistice ca dovadă pentru faptul că indicii de dezvoltare economică a țării au semnificații multiple, nu numai economice iar modelul de regresie cu care am lucrat a fost insuficient specificat pentru a elimina conotațiile neeconomice ale indicilor macro-economi;
 - 3.2. nivelul de dezvoltare economică a țării nu pare să aibă o relevanță semnificativă pentru toleranța la nivel evaluativ-discursiv (Tabel 6);
 - 3.3. relativ instabil este și efectul creșterii economice: aceasta pare să reducă propensiunea spre discriminare dar efectul se limitează la țările vestice și nu acționează semnificativ și în spațiul celor postcomuniste (Tabel 5, Tabel 9);

- 3.4. desigur, rămâne deschisă dezbaterea asupra sensului relației dintre toleranță și capital social, pe de o parte, și dezvoltare economică, pe de altă parte.
- 3.5. În serie ideatică Putnam (2001) sau Fukuyama (1995) „capitalul social aduce dezvoltare”. Genul de date cu care lucrăm nu permite o astfel de validare dat fiind faptul că sunt, în esență, date sincronice. Sensul mai probabil al relației pe care o discutăm este însă, în cazul de față, cel al influențelor de la macro la micro, de la stadiu și ritm de dezvoltare economică a țării la opinii și judecăți de valoare, la nivel individual. Indicii de capital social, de toleranță inclusiv cunosc fluctuații considerabile de la o perioadă la alta, pentru aceeași țară. Variabilele economice au o mișcare mult mai lentă, greu de considerat ca fiind relevantă pentru cauzalitatea schimbărilor rapide de opinie și comportament social. Multe dintre analizele care insistă pe sensul opus al relației lucrează, de obicei, cu modele slab specificate.
4. *profilul de status* influențează asupra toleranței în special prin tripleta gen-vârstă-capital uman:
- 4.1. capitalul uman ridicat, asociat cu educația și calificarea profesională, favorizează toleranța;
- 4.2. bărbații vârstnici tind să fie un segment de populație mai intolerant decât celelalte categorii de populație determinate în funcție de vârstă-gen.
- 4.2.1. Constatarea necesită date suplimentare pentru a fi integrată într-un context explicativ adecvat.
- 4.2.2. Cu atât mai greu de construit un astfel de context, cu cât nu este vorba de efectele brute ale situației de a fi bărbat în vârstă ci de un gen de efecte „nete”, după ce se elimină sau se țin sub control caracteristici precum educația, domeniul de activitate, mediul rezidențial, gradul de modernitate individuală etc.
- 4.2.3. Dat fiind gradul ridicat de specificare a modelului explicativ cu care am operat în analiza datelor, înclin să cred că este vorba în principal de o anume cultură de gen-vârstă care are un impact puternic asupra toleranței, independent de alte variabile de status personal, comunitar sau „de țară”. O cultură în care fermitatea și violența este asociată mai mult cu calitatea de a fi bărbat și cu respectabilitatea pe care o dă senectutea, decât cu cea de femeie și de tinerețe.
- 4.2.4. Oricum semnalul pe care îl transmit datele este foarte clar – în 23 din 24 de societăți analizate, intoleranța merge împreună cu înaintarea în vârstă. Este o regularitate atât de tare, încât poate fi introdusă în discuție sub eticheta „tirania vârstei asupra toleranței sau afinitatea dintre vârstă înaintată și intoleranță”.
- 4.3. bogații sunt mai înclinați decât săracii să respingă discriminarea pe criterii de status (etnie, vârstă, gen, rezidență etc.) dar par să fie mai orientați spre judecăți ferme, marcate de dogmatism și lipsă de flexibilitate (Tabel 5, Tabel 6).. Altfel spus, starea materială a

- gospodăriei de apartenență are semnificații ambivalente pentru toleranță, reduce probabilitatea discriminării dar sporește șansele unor judecăți de valoare intolerante. Desigur, în logică formală, constatarea trimite la o inconsistență în date. În logică socială nu este neapărat așa. Nu poate fi omisă, în căutarea unor explicații, nici ipoteza unui anume efect de dezirabilitate socială manifest în situația de interviu, mai accentuat la bogați decât la săraci (și poate, de asemenea, mai mult la vestici decât la estici). Primii știu mai bine că „nu este corect” din punct de vedere politic să refuzi ca vecini membri ai unor grupuri marginale. Deși posibil un astfel de efect, impactul lui nu trebuie supraestimat însă. Dacă măsurile de discriminare ar fi puternic afectate de erorile de declarare asociate cu dezirabilitatea socială, atunci nu am mai înregistra atâtea legături semnificative statistic și cu sens sociologic în modelele de regresie folosite.
5. *relația dintre toleranță și religie este una deosebit de complexă. Manifestările de toleranță-intoleranță trebuie puse în relație nu numai cu ceea ce crede persoana interviuată ci și cu profilul religios al țării în care trăiește, genul de socializare religioasă pe care a suportat-o în copilărie, apartenența religioasă actuală și practica religioasă pe care o desfășoară.*
- 5.1. diferite componente ale situației religioase a persoanei se asociază diferit cu fiecare dintre componentele toleranței. Altfel spus, nu se poate vorbi de o relație unidimensională între religie și toleranță. Religia are fațete, straturi care se leagă diferit cu diferite fațete ale toleranței.
- 5.2. chiar dacă se controlează caracteristicile individuale ale profilului religios, mediul religios al țării continuă să aibă impact asupra comportamentelor și judecăților de toleranță. A trăi într-o țară cu populație preponderent protestantă favorizează interacțiunea socială bazată în mai mare măsură pe toleranță (desigur, sub rezerva caeteris paribus, implicită în toate formulările de acest gen).
- 5.3. apartenența la confesiunea dominantă în societatea națională pare să întărească propensiunea spre discriminare etnică sau rezidențială sau pe piața muncii: catolicii din țările catolice și protestanții din țările protestante tind să fie mai intoleranți (Tabel 9);
- 5.4. socializarea religioasă, dacă este considerată la nivelul întregului spațiu european, pare să susțină intoleranța comportamentală (Tabel 5) dar nu și pe cea de tip discursiv-evaluativ (Tabel 6). Relația cea mai puternică de susținere a intoleranței comportamentale, prin socializare religioasă în copilărie se înregistrează în Italia, Elveția și țările baltice (Tabel 10). Sunt țări cu profile culturale-religioase foarte diferite. De ce în principal în aceste contexte naționale?
- 5.5. participarea la serviciile religioase ca gen de socializare continuă, la nivelul adulților, este un fapt favorizant pentru toleranță, pentru o viziune asupra interacțiunii sociale fondată pe relativism și pluralitate (Tabel 6).

- 5.6. relația între același gen de socializare și adoptarea comportamentelor discriminatorii este mai dependentă de context, cu valabilitate limitată decât relația cu toleranța de tip evaluativ-discursiv. A merge des la biserică sau la casele de rugăciuni nu pare să aibă un impact semnificativ asupra orientărilor discriminatorii în țările catolice și nici în cele din fostul spațiu comunist. În schimb, dacă se consideră relația respectivă numai la nivelul țărilor protestante, atunci aici se constată, surprinzător, că intoleranța comportamentală este susținută prin frecvența ridicată a participării la serviciile religioase.
- 5.7. religiozitatea, ca matrice de convingeri religioase, are o relație mai degrabă localistă decât universalistă cu toleranța. Pe spații mari, continentale, după ce se controlează toate dimensiunile relevante ale statusului, dezvoltării economice și modernității individuale, ea nu mai apare ca factor relevant pentru intoleranța comportamentală (Tabel 5). În cazul particular al Germaniei (fostă Federală), Italiei și Slovaciei se constată totuși că religiozitatea și discriminarea sunt asociate pozitiv (Tabel 10). Tot pentru aceste trei țări apare o relație pozitivă între intensitatea practicilor religioase și susținerea potențială a discriminării.
- 5.8. legătura dintre religiozitate și fațeta evaluativ-discursivă a toleranței pare să fie însă una mai puternică decât cea cu fațeta comportamentală a fenomenului în discuție. Persoanele cu convingeri religioase puternice tind să fie mai ferme, să adopte evaluări de relativism redus, cu slabă referire la context (Tabel 6).
- 5.9. Profilul religios al persoanei are o semnificație diferită în bună măsură în estul față de vestul Europei. Populația din fostele țări comuniste pare să trăiască experiențele religioase în mai mare măsură ca fiind favorizante pentru toleranța comportamentală. Unui nivel sporit de religiozitate aici îi corespunde un nivel redus al orientării discriminatorii (Tabel 9). Relația este deosebit de puternică în cazul Lituaniei, Letoniei și al României (Tabel 10). Noutatea libertăților obținute după 1989 ar putea fi principalul factor care să contribuie la o conjugare de acest gen.
6. *modernitatea individuală* se conectează cu impact diferențiat, funcție de modul de măsurare, la fenomenele de toleranță:
- 6.1. persoanele care au capacitatea de a se confrunta cu riscurile schimbării știu să se confrunte și cu riscurile diversității umane, valorice și comportamentale. Cei orientați în sensul modernității individuale spre acceptarea noului, a schimbării, sunt, în același timp mai toleranți în a respinge discriminarea și în a formula judecăți care iau în seamă contextul, pluralitatea. Relația este puternică, se manifestă și în spațiile catolice și în cele protestante și în cele postcomuniste (Tabel 9). În analiza la nivel de țară apare o singură excepție, în cazul Estoniei (Tabel 10) – orientarea discriminatorie mai mare este specifică celor care manifestă, în

același timp, deschidere la schimbare, la nou. Cum cazul este singular în lista celor 24 de țări supuse analizei multivariate, înclin să atribui abaterea, cu firescul risc de eroare asumat, unor deficiențe de măsurare în culegerea datelor.

- 6.2. orientările de tip individualist par să reducă probabilitatea de adoptare a unor comportamente discriminatorii. Relația este bine structurată în special în țările catolice și în cele postcomuniste. Apar însă și câteva abateri de la regulă. În Portugalia, Belgia, Norvegia, Danemarca și Olanda individualismului de nivel ridicat i se asociază și orientări consistente de discriminare socială (Tabel 10).
- 6.3. tradiționalismul aproximat prin identitate locală puternică tinde să susțină complexe de intoleranță.
7. discriminarea, ca formă particulară de intoleranță, pare să fie o dimensiune unitară dar cu variații semnificative sub aspectul profilului cauzal, funcție de tipul de discriminare. Xenofobia și discriminarea față de persoanele cu

comportamente percepute ca deviate au condiționări comune și specifice:

- 7.1. atât xenofobia cât și intoleranța la comportamentele deviate tind să ia valori mai ridicate pentru agricultorii și muncitorii necalificați, vârstnici, puternic atașați de localitatea în care trăiesc, din fostele țări socialiste. Reducerea șansei de manifestare a intoleranței în raport cu străinii și cu persoanele marginal-deviate este sporită pentru persoanele de religie ortodoxă, de orientare modernă, relativ înstărite, din țările europene cu grad ridicat de urbanizare și de dezvoltare economică.
- 7.2. Ambivalența cauzală în relația cu discriminarea este de identificat în legătură cu educația, apartenența religioasă și dinamica economică a țării de rezidență. Persoanele cu nivel ridicat de educație, spre exemplu, manifestă o toleranță sporită la comportamentele deviate sau oricum mai mare decât cele cu educație redusă dar par să afirme un nivel mai ridicat de xenofobie.

Tabelul A 1. Profilul de toleranță/intoleranță la nivelul a 25 țări europene

	Intoleranță față de grupuri deviante INTOdev	Intoleranță etnică sau rezidențială INTOstat	Non-discriminare pe piața muncii NONDIS	Justificare a comport. deviante JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONSTAND	Acceptarea libertății de gen GENlib	Dimensiuni sintetice	
							Discriminare	Orientare relativistă
Slovenia *	61	54	36	50	50	66	61	60
Lituania *	73	57	37	33	43	66	69	47
Letonia *	68	49	58	47	49	63	57	56
Estonia *	67	50	51	42	50	59	59	50
Ungaria	67	57	47	38	66	43	64	51
Polonia *	67	59	32	35	40	33	65	29
Romania	69	73	39	30	56	43	73	43
Italia	48	45	44	44	36	58	49	42
Portugalia	54	47	42	35	50	48	54	39
Austria	45	46	44	41	54	54	50	48
Franta	35	45	53	47	57	51	41	51
Marea Britanie	43	44	60	44	45	50	42	42
Belgia	39	58	49	45	42	45	47	41
Irlanda	45	37	53	34	37	34	43	22
Rep.Ceha	61	81	31	63	44	31	69	52
Bulgaria *	53	50	38	46	12	44	51	26
Slovacia	67	89	28	47	40	27	75	41
Germania (ex.RFG) *	31	32	63	78	69	58	31	74
Olanda	39	37	71	76	61	55	33	71
Elvetia *	34	43	51	70	51	51	38	60
German (ex.Demo) *	36	39	51	66	73	61	40	73
Danemarca *	32	42	72	53	78	57	35	67
Norvegia *	40	44	69	55	53	30	36	42
Suedia *	37	35	84	72	59	35	27	56
Spania *	39	38	47	60	35	87	41	65

*Cifrele din tabel reprezintă valori standardizate cu scorul Hull= 50+14%z. Cu bold au fost marcate valorile maxime de intoleranță iar cu italice cazurile de toleranță maximă. *Date culese în valul trei (1995-1997). Pentru restul țărilor, datele provin din valul doi (1990-1993) al WVS.*

Tabelul A 2. Indici de toleranță/intoleranță și de dezvoltare socio-economică, pe țări

	Indice intoleranță ca discriminare*	Indice de toleranță ca relativism social*	Grad de urbanizare 1999 %	Produsul național brut pe locuitor 1999 (mii dolari PPP)	Creșterea produsului intern brut 1990-1999 %	Rata totală de fertilitate 1998
Suedia	27	56	83	21	1,50	1,51
Germania (ex.RFG)	31	74	87	22	1,50	1,41
Olanda	33	71	89	24	2,70	1,56
Danemarca	35	67	85	24	2,80	1,72
Norvegia	36	42	75	27	3,70	1,81
Elveția	38	60	68	28	0,50	1,46
German ex.Demo	40	73	87	22	1,50	1,06
Spania	41	65	77	17	2,20	1,14
Franta	41	51	75	22	1,70	1,75
Marea Britanie	42	42	89	21	2,20	1,70
Irlanda	43	22	59	19	7,90	1,93
Belgia	47	41	97	24	1,70	1,59
Italia	49	42	67	21	1,20	1,19
Austria	50	48	65	24	3,80	1,34
Bulgaria	51	26	69	5	-2,70	1,11
Portugalia	54	39	63	15	2,50	1,46
Letonia	57	56	69	6	-4,80	1,09
Estonia	59	50	69	8	-1,30	1,21
Slovenia	61	60	50	16	2,40	1,23
Ungaria	64	51	64	11	1,00	1,33
Polonia	65	29	65	8	4,70	1,43
Rep.Ceha	69	52	75	12	0,90	1,16
Lituania	69	47	68	6	-3,90	1,36
România	73	43	56	6	-1,20	1,32
Slovacia	75	41	57	10	1,90	1,38

Sursa de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară : : World Development Report 2000/2001. *Attacking Poverty*, World Bank 2000, Oxford University Press .

*Scorurile factoriale au fost transformate în scoruri HULL=50+14*scor factorial.

Modul de calcul pentru indicii de toleranță este dat în Tabelul 2.

Diferențieri europene ale toleranței sociale

Tabelul A 3. Valori ale indicatorilor de toleranță pe țări și valuri de sondaj

	Val de sondaj	Intoleranță etnică sau rezidențială INTOstat	Intoleranță față de grupuri deviate INTOdev	Non-discriminare pe piața muncii NONDIS	Justificare a comport. deviate JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONSTAND	Acceptarea libertății de gen GENlib
Franța	1	0,11	0,64	.	-0,37	0,48	0,89
	2	0,40	1,69	-0,04	-0,29	0,44	0,67
Marea Britanie	1	0,22	1,19	.	-0,39	0,36	0,51
	2	0,37	2,34	0,10	-0,35	0,25	0,65
	3	0,11	1,03	.	-0,02	.	0,00
Germania	1	0,33	1,27	.	-0,36	0,37	0,43
	2	0,46	2,45	-0,04	-0,19	0,38	0,56
	3	0,16	1,44	0,16	0,27	0,62	0,78
Italia	1	0,10	1,12	.	-0,51	0,28	0,62
	2	0,40	2,72	-0,23	-0,35	0,13	0,79
Olanda	1	0,23	0,84	.	-0,02	0,43	0,59
	2	0,24	1,98	0,33	0,22	0,50	0,74
Belgia	1	0,25	0,75	.	-0,48	0,15	0,54
	2	0,64	1,99	-0,13	-0,33	0,22	0,57
Elvetia	2	0,04	0,65	.	-0,30	0,47	0,78
	3	0,37	1,65	-0,09	0,11	0,35	0,68
Danemarca	1	0,13	0,52	.	0,10	0,79	0,83
	2	0,34	1,47	0,34	-0,19	0,76	0,76
Norvegia	1	0,19	0,87	.	-0,47	0,34	0,42
	2	0,49	1,91	0,26	-0,38	0,34	0,36
	3	0,37	2,07	0,27	-0,14	0,38	0,34
Suedia	1	0,10	0,82	.	-0,25	0,56	0,54
	2	0,32	1,97	0,61	-0,27	0,57	0,43
	3	0,21	1,88	0,59	0,15	0,47	0,41
Spania	1	0,11	0,94	.	-0,49	0,42	0,63
	2	0,32	2,23	-0,19	-0,30	0,32	1,11
	3	0,27	1,99	-0,18	-0,05	0,11	1,26
Irlanda	1	0,10	0,94	.	-0,50	0,35	0,49
	2	0,24	2,48	-0,05	-0,52	0,14	0,40
Ungaria	1	0,00	2,18	.	-0,68	0,73	0,37
	2	0,63	4,07	-0,18	-0,45	0,58	0,54
Polonia	2	0,00	0,00	-0,49	-0,67	0,29	0,37
	3	0,67	4,07	-0,47	-0,51	0,19	0,38
Germania	2	0,51	2,39	-0,16	-0,36	0,49	0,79
	3	0,29	1,77	-0,10	0,05	0,68	0,84
Slovenia	2	1,17	2,48	-0,20	-0,29	0,42	0,94
	3	0,58	3,69	-0,39	-0,24	0,33	0,92
Bulgaria	2	1,14	3,95	-0,43	-0,59	-0,01	0,73
	3	0,50	3,03	-0,35	-0,31	-0,24	0,55
Romania	2	0,92	4,27	-0,34	-0,61	0,42	0,53
	3	0,81	3,79	-0,14	-0,80	0,35	0,40
Lituania	2	0,69	4,62	-0,67	-0,69	0,50	0,77
	3	0,63	4,55	-0,38	-0,55	0,24	0,91
Letonia	2	0,70	4,33	-0,43	-0,49	0,33	0,39
	3	0,48	4,15	0,06	-0,30	0,32	0,87
Estonia	2	0,57	4,12	-0,55	-0,49	0,48	0,54
	3	0,50	4,14	-0,08	-0,39	0,33	0,80

Modul de calcul pentru indici este dat în Tabelul 2.

Bibliografie

- Boudon, Raymond. (1999) *Le sens des valeurs*, Paris: Press Universitaire de France
- Bourhis, Richard, Gagnon, Andre, Moise, Lena-Celine. (1997). Discriminare și relații intergrupuri. în Bourhis și Leynes (coord)
- Bourhis, Richard Y, Leyens, Jaques-Philippe (coord) (1997). *Stereotipuri, discriminare și relații intergrupuri*. Iasi: POLIROM
- Colas, Dominique (1998) *Genealogia fanatismului și a societății civile*. Nemira
- Fukuyama, Francis (1995) *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*. New York: The Free Press
- Geremek, Bronislaw (1999) Marginalul în Jaques Le Goffe (1999)
- Hall, Stuart, Held David, Hubert Don and Thompson, Kenneth (eds.). (1996) *Modernity. An Introduction to Modern Societies*. Blackwell Publishers
- Hamilton Peter. (1996) The Enlightenment and the Birth of Social Science in Hall et all (eds.), 1996
- Heyd, David (Ed.). (1996). *Toleration. An Elusive Virtue*. Princeton University Press
- Horton, John. (1996). Toleration as a Virtue in Heyd (ed.)
- Hjerm, Mikael (1998) National Identities, National Pride and Xenofobia: A Comparison of Four Western Countries, in *Acta Sociologica*, vol. 41, No.4
- Horton, John (2000). Toleranța în Miller, David (2000)
- Inglehart, Ronald, Basanez, Miguel and Moreno, Alejandro. (1998) *Human Values and Beliefs. A Cross-Cultural Sourcebook*. University of Michigan Press
- Inkeles, Alex (1996) *Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individual Change in Six Developing Countries* in Inkeles, Alex, Sasaki, Masamichi (eds.) (1996).
- Inkeles, Alex, Sasaki, Masamichi (eds.) (1996). *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective*. New Jersey: Prentice Hall
- Le Goff, Jaques (coord). (1999) *Omul medieval*. Traducere de Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocaru. POLIROM
- Mauss, Marcel, (1993), *Eseu despre dar*. Iași: Institutul European. În românește de Silvia Lupescu.
- Miller, David (2000). *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*. Traducere din engleză de Drăgan Stoianovici. București: Humanitas
- Persell, Caoline, Green, Adam, Gurevich Liena (2001) Civil Society, Economic Distress and Social Tolerance in *Sociological Forum*, vol. 16, no.2
- Popper, Karl (1998) *În căutarea unei lumi mai bune. Conferințe și eseuri din trei decenii*. București: Humanitas
- Portes, Alejandro (1998) 'Social capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology', *Annual Review of Sociology*.
- Putnam, Robert (2000) *Boling Alone*, NY: A Touchstone Book published by Simon and Schuster
- Putnam, Rolert în colaborare cu Leonardi, Robert și Nanetti, Raffaella (2001). *Cum funcționează democrația?* Iași:POLIROM
- Sandu, Dumitru. (1999). *Spațiul social al tranziției*. Iași:POLIROM
- Smith, A.D. (1991) *National Identity*. London: Penguin Books
- Tarrow, Sidney (1996) *Making Social Science Work Across Space and*

Time: A Critical reflection on
Robert Putnam's Making
Democracy Work. *American*

Political Science Review. Vol 90,
no.2 June

Abstract

The study presents the configuration of the tolerance at the level of Europe at the end of twentieth century. The attitudes of non-discrimination and contextual understanding of reality are the basic dimensions of the concept. They are operationalised by data of World Value Survey, 1990-1997 for 25 countries. Results of cluster analysis indicate that there are three Europes from the point of view of tolerance: post-communist, catholic and protestant ones. Country context, status context and personal values are the main predictors of tolerance indicators. Religion- tolerance relation is considered in a detailed manner.